88
2 (d)

अथ

गुणशिरोमणिः ।

माधवाचार्यप्रणीतः

Gunshiromani

88
2 (d)

690

44
2 (d)

अथ गुणशीरोमणिः ।

माधवाचार्यप्रणीतः

स्यनिर्गंधस्य पार्थिवस्योपगमाद्वा। द्रव्येति। नयनस्पर्शनोभययोग्यावृत्तिमित्त्येत्ययायोग्यातां पर्थः। चक्षुर्मात्रवेद्यस्य तेजोविशेषवृत्तेः प्रभात्वस्य वा
रणाय गुरुत्वव्याप्येति गुरुत्वस्य पर्यकं। त्रसरेणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेषस्य त्वगग्राह्यत्वेन गुरुत्वसाक्षाद्व्याप्यपर्यकं। समुदितवा
क्यतात्पर्यविषयमर्थमभिधाय एकैकपदप्रयोजनमाह। योग्यादित्यादिना। अर्थविषयत्वेन मानसत्साक्षात्कारजनकत्वं चाद्यं। नच।
दृष्टविषयतया जनकं। किंतु निमित्ततयेत्यत आह। ईश्वरेति। आत्मसंख्यापरिमाणयोर्वर्त्तमाने संख्यात्वपरिमाणत्वे आदाय संख्यापरिमाण
योरतिव्याप्तेर्वारणाय। रूपत्वादिवारणाय विषयांतं। साक्षात्कारोत्र लौकिको बोध्यः। अजन्येत्यादि जन्यमात्रं लौकिकपरं आत्मत्ववारणाय गु
णत्वव्याप्येति। परममहत्त्वत्वजातिपक्षे साक्षाद्व्याप्यत्वं बोध्यं। चाक्षुषनिर्विकल्पकाविषयमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्वं। संख्या
परिमाणवृत्तिमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्वं वा तत्त्वं। सार्वज्ञात्म्यानुपपत्त्या च योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकत्वेन त
दजन्यत्वेन निर्विकल्पकं विशेषणीयं। ज्ञानत्वादेः सविकल्पमात्रवेद्यत्वमते निर्विकल्पकत्वमपहाय लौकिकत्वेन मानसत्वं विशेषणीयं।
आंशिकं वा निर्विकल्पकत्वं बोध्यं। तच्च तत्तत्प्रकारकत्वे सति। तत्र तदप्रकारकत्वं। तेनय घटाभिधेयं तत्प्रमेयं गुरुत्वजात्यामीत्यादि
मानसव्युदासः। ज्ञानकारणचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायव्युदस्तज्ञानकारणमनः संयुक्तसमवेतसमवायशालिजातिमत्त्वं संख्यापरि

88
2 (d)

गु॰ शि॰ माणवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयुक्तसमवेतसमवायशालिजातिमत्त्वं तद्व्यापीमाणवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयुक्तसमवेतसमवायशालि
धर्मसमवायशालिधर्मसत्त्वापित्वं वा तत्त्वे भूयस्त्वं। अस्य गुणत्वं स्नेहादिस्पर्शवत्त्वादिवारणाय। भाष्ये अपाकजेति। पाकं विनाजातस्या
कजं जन्मचगंधं विहाय स्नेहांतानां विशेषणं। पाकविरहस्य पाकजजातीयानां जन्मनि विशेषणं। उपरंजकं तु तद्रूपेषां तेन नित्यवर्गस्युर
सः। वेगपदं च कर्मजन्यवेगपरं। उपलक्षणं कं च जन्यस्थितिस्थापकस्यापि। कर्मजन्यभावनाख्यसंस्कारपरं वा। एवं च गंधं विहाय सर्वत्रैव
विशेषणं जन्याकारणं। स्वाश्रयस्य समवायिकारणं स्वाश्रयस्य समवायी। तियावापी। तिपावृत्तं। तद्गुणजन्याः। स्वाश्रयसमवेताजन्याः।
स्वाश्रयसमवेताजन्यत्वे सती। ति पूरणीयमिति तु तत्त्वं। अत्रैव मध्यपठितं परिमाणादिगुरुत्वांतं परित्यज्य द्रवत्वे। पाकजत्वाच यं वदताम्भा च
र्णानां पार्थिवपरिमाण्यगुरुत्वस्याजन्यत्वमभिमतं। लीलावतीकारस्तु भस्मीभावदशापामवयविनिगुरुत्वापकर्षस्य दर्शनात् अस्य पाकजप
त्त्वापार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापि पाकजत्वमनुमेने। अवयवावयविनारेकत्वाभ्यां जनितस्य द्वित्वस्य वारणाय मूले सजातीयेति। साजा
त्यं गुणत्वव्याप्यजात्या। स्नेहे चोत्कर्षापकर्षविवतादृशो जाती। पार्थिवादिद्रवत्वेषु च द्रवत्वस्य व्याप्यजातिभेदाः इति तु हृदयं। तं योगज राम॰
विभागजाभ्यामपि संयोगविभागयोर्जननाद्दाहकारणे ॰ ति। वस्तुतस्तु सजातीयेति प्रापिकस्वरूपकथनमात्रं न तु विवक्षितमेव। अणुत्वा

घव्याप्तिप्रसंगात्। मात्रपदोपादानाच्चाकारणगुणपूर्वकत्वे सति कारणगुणगुणपूर्वकत्वस्याभान्नोक्तेः। द्वित्वाद्यतिव्याप्तिः। प्रकाशी
अयोग्यत्वात्। विशेषणत्वायोग्यत्वात्। परिमाणादौ पाकजत्वाभावेन व्यवच्छेद्यत्वायोगात्। कारणरूपं कारणघटितरूपं कारणका
रणरूपं। पपातस्य कार्यैतावित्यनेनानवच्छेदात्। कारणरूपसंयोगाभ्यां कारणरूपविभागाभ्यामिति व्याख्येयं। वस्तुतो हि भाष्यका
रस्तं तु रूपाकाशसंयोगाभ्यां पटाकाशसंयोगं। एतेन विभागो व्याख्यातः। योग्यतोत्साज्ञानं। तदवच्छेदकत्वं। तन्निरूपकत्वं। तत्सजातीय
त्वं गुणत्वासाक्षाद्व्याप्यजातिमानवच्छेद्यमिति समुदायार्थः। तज्ज्ञप्तावच्छेदकत्वं तु तदवच्छेदकत्वं न वाच्यं। रूपत्वं संख्यात्वादेस्तु पा
त्वासंभवेनोत्तरग्रंथासंगतेरिति। तथापीत्यादि। साक्षादित्यादि। साक्षादितिभेदेनव्याप्तिरचनाय पाकजानामपि गुणत्वपरंपराव्याप्यगु
णत्वादिजातिमत्त्वादाह। यद्वेति। सजातीयगुणेति। यथा मूर्त्तत्वरूपकपनंन तु विवक्षितं व्यक्तीति। निरुक्तकारणगुणपूर्वकत्वाभाव
स्य पाकजादावतिप्रसक्तत्वात्तस्यात्रस्य पदकारणगुणपूर्वकत्वस्य च बुद्ध्यादावप्रसक्तत्वादिति प्रसक्तत्वाच्च द्वित्वादौ वक्तव्यत्वात् मनो
योगपूर्वकत्वादेरनुगतत्वेनेत्यर्थः। निसवृत्तिमात्रवृत्तित्वमत्संतापरूपपरमाणुगुरुत्वजन्यपतनापकर्षविशेषेऽतिप्रसक्तमतो
गुणत्वव्याप्येति। गुणवदस्पर्शकं। तन्मात्रवृत्तित्वं चेह तदितरावृत्तित्वमात्रं शेषं वैयर्थ्यात्। परमेति। महत्त्वमणुत्वस्याप्युपलक्षकं। का

गु॰ शि॰ रणगुणपूर्वकवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यविशेषगुणत्वं मूलस्वरससिद्धं गौरवात्तु पेक्ष्याह। विभ्वित्ति। शिथिलसंयोगविशे
षस्य प्रचयत्वेन प्रसिद्धतत्पातत्तूलककठिनावयवसंयोगविशेषजनितपरिमाणस्यासंग्रहमाशंक्य निराकुरुते। न चेति। मात्रपदस्य स
मवायिकारणांतरव्यवच्छेदाय। तेषां च संख्यापरिमाणातिरिक्तसमवायिकारणजन्यत्वेति जन्यांतस्य पर्यवसितोऽर्थः। भाष्ये उत्तरसंयोगे
ति। संयोगजसंयोगस्य विभागे तु तमभिधानाद्युत्तरत्वं। सूत्रेऽन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजः संयोगीः एतेन विभागो व्याख्यात
इति। बुद्धीच्छाप्रयत्नाभ्यां स्युः संयोगजाः संयोगजगुणाः। संयोगासमवायिकारणकाद्भुतद्रव्यस्य नासमर्थस्य पृथग्गतिप्रकाशे संयोगजत्वमि
ति। कर्मजन्यत्वमात्रं स्नानाद्यतिप्रसक्तमतः कर्मासमवायीति। सूत्रेऽश्वाद्यावृत्ति। कर्मजयोः संयोगयोर्विभागयोश्चप्रथमं विभजनात्
संयोगजविभागजमूलभूतत्वाद्याश्रयत्वं। बुद्धिजन्यत्वं जन्यमात्रस्यातो बुद्धिशब्दं विशेषपरतया व्याचष्टे। अपेक्षाबुद्धिजन्या इति।
प्रकाशे जातिविशेषः उपाधिविशेषस्त्वर्थः। चाक्षुषत्वादिना संकरान्मानाभावाच्च जातेरसंभवात्। संस्काराद्दौ जन्यमात्रे। तस्येश्वरापे
क्षाबुद्धिजन्यत्वात्। न चापेक्षाबुद्धित्वेन जनकत्वं विवक्षितं। तद्भिन्नक्षणत्रयावस्थायित्वमनेकविशेष्यत्वं चातो द्वित्वजनकत्वेमानाभा राम०
वात्। नापि नानैकत्वादिकमननुगमात्। मनोगुणेति। गंधत्वसुखत्वादिवारणाय चरमं तं। संयोगत्वादिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजा

स्ता। परिमाणत्वादिवारणाय नित्यावृत्तीति। मनोगुणस्य मनोवस्सर्पकत्वात्। कर्मत्ववारणाय गुणत्वव्याप्येतियदंति। जातिपदं विभाज
कोपाधिपरं। दैशिककालिकयोः परत्वयोश्चैकजातिविरहान्न कालिकयोश्च मनस्यसंभवात्। विभजनेच संख्यां भाष्यकारः स पुनरेकद्र
व्यावेति। पृथक्त्वंच तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यंचेति। मनोगुणेतिवाम मनोगुणजातीयपरं साजात्यंच गुणविभाजकोपाधिना। मनः प
दवृत्तीत्यपारमाणुकपरिमाणमात्रवृत्तिजातिविशेषवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणविभाजकोपाधिसाक्षाद्व्याप्यार्पकंतत्त्वं च गुणविभाजकध
र्मव्याप्यजातिव्याप्यत्वं। रूपादयः स्नेहांताः समानजात्यारंभका इति भाष्यं। यद्यपि विजातीयारंभका अपि संयोगादयो जनयंति सजातीयं
न पापि विजातीयाजनकत्वे सतीति द्रष्टव्यं उष्णस्पर्शस्य पाकजनिमित्तत्वादनुष्णेति। यद्यपि रूपादिकं ज्ञानसुखादि। रसोवलपुष्पादिस्पर्शो
भिघातं स्नेहः संग्रहं जनयति विजातीयं न तथापि ज्ञानादिभिन्नमेकाश्रितं विजातीयोपम्यपदियं यद्यपरत्वमपि क्रूरत्वलघुत्वांतत्वावया
विरूपादेश्चाव्याप्तिरिति। आपितृद्देवादजनितपाकावयवगतो रूपत्वादौ तथात्वावृत्तिभावनान्यजातीयजनकवृत्तिजातिमत्त्वमिति विवक्ष
णीयं नीलरूपादेः स्वावृत्तिचित्रत्वाश्रयजनकत्वात्तथा द्वादिति स्पर्शस्याभिघातजन्यक्रियानिमित्तोपगमाच्च गुणेतिहि पृथक्त्वादिवारणाय
यानेकवृत्तीति भावनापरत्वादिवारणाय भावनान्येत्यादिद्रवत्ववारणाय कर्मासमवायीकारणवृत्तित्वेन जातिर्विशेषणीया एवं प्रस्त

गु॰ शि॰ त्वेनापि तेनोष्णस्पर्शनिष्ठाद्भूतत्वमुदासः। उत्पन्नपदं चोद्भूतोत्पन्नपरं इति द्रष्टव्यं द्वेषस्यापि प्रयत्नद्वारा वायुगुणजनकत्वाज्जातिप्रसंगः। द्वेषान्य
त्ववाचकत्वं प्रकाशे स्वनिष्ठेत्यादि गुरुत्वत्वादिवारणाय सत्यंतं फलतो जातिविशेषणं एकत्वादेः स्वनिष्ठैकत्वादिशून्यवृत्तित्वाद् असमवायिकारणै
कत्वादिवृत्तित्वात् गुणत्वव्याप्येति गुणत्वसत्ता ज्ञाद्याप्यपरं शून्येत्यत्र सामान्याभाववविवक्षा पास्वनिष्ठेत्यस्यैवेप्य प्यादिति केचित् अरवउ
स्त॰ ४ भावेन वेष्यर्थमित्यपरे वस्तुतः स्वनिष्ठव्याप्यजातिर्जातिमत्त्वं शून्यासमवायिकारणत्वसमवायिकारणवृत्तित्वमात्रेत्तिजातिमत्त्वं गुणान्य
न्यासमवायिकारणत्वसमवायिकारणत्वैकवृत्तिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं गुणत्वं व्याप्यजातिमत्त्वमिति लक्षणद्वये तात्पर्यात्। ध
व्याप्यत्वम परत्वं तत्त्वं जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं सत्तान्यत्वं वा प्रसिद्धिवारकं स्वनिष्ठेत्यादि। नादेवकर्मत्वत्वादौ नोक्तदो
षः संख्यात्वपृथक्त्वत्ववारणाय एकवृत्तिमात्र[illegible]मात्रवृत्तीति द्वितीये गुणत्वशून्येति फलतः कर्मान्यैककर्मत्वादिवारणाय गुणत्वव्या
प्येति गुणत्वाभाववद्वृत्ति स्पर्शकं गुणवृत्तीति तन्न्यायः ज्ञानेतरेति ज्ञानं परं पूर्वोक्ताभिवांतरं तत्सांतत्यात् तादृशस्य स्वनिष्ठगुण
त्वव्याप्यजात्यन्यापि गुणस्यासमवायिकारणानितरद्रव्यमात्रवृत्तिः फलतस्तद्वृत्तिर्या एकवृत्तिमात्रवृत्तिरनेकवृत्तिवृत्तिर्गुणत्वव्याप्या एम॰
गुणत्वसमानाधिकरणजातत् धर्मेतरभावजनकवृत्तिर्जातिस्तद्वत्त्वं मपरः। कर्मत्वादिवारणाय। गुणत्वसमानाधिकरणेति। शेषं प्र

वैजात्यादिरिशावसेयं। मूले एतेन विजातीयमेवेति एवकारेण सत्तादिव्यवच्छेदः तथा च सजातीयाजनकत्वे सति भावजनकत्वं पर्यवसितोऽर्थः। एव
मीश्वरेच्छाप्रयत्नाभ्यां अस्मदादीच्छाप्रयत्नयोः फलेच्छाद्वेषाभ्यां चोपायेच्छाद्वेषयोर्जननान्न क्वचिदिच्छादिनाप्रयत्नाजननात्तत्राव्याप्तिः। द्वि
त्वादावतिव्याप्तिश्चेत आह तेनेति तेन तत्तद्विषयकत्वेन सजातीयजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति स्वव्यधिकरणतात् धर्मेतरभावजनक
कवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितं परत्वादिवारणाय तात् धर्मेति। सुखदुःखोपयहम्यस्वव्यधिकरणेति तात् धर्मे विशेषणं द्वंद्वं च
सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषाजनकत्वपक्षेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं। धर्माधर्मयोश्च समानाधिकरणधर्माधर्मजनकत्वाच्चातिप्रसंगः। प्रत्य
क्षेनवाजातिर्विशेषणीया प्रकाशैवस्फुटं इति पुत्रसुखस्याषितपरोक्षत्वादनुमित्यादिरूपमेवज्ञानं वाच्यं तस्य च विषयाजन्यत्वात् तयानद्धारता
संभव इति भावः। मूले साक्षाज्जनकत्वं चेति अव्यवहितपूर्ववर्तित्वेन व्यधिकरणमहारीकृस्य वा जनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः। प्रकाशे प्रत्यक्षजनन
समकालमिति। ज्ञानयोरेव युगपदुत्पादेनेष्टत्वादिति हृदयं सुखादिजनकत्वादिति क्वचित् पाठः तस्य सुखं भोग्यं सुखदुःखं च आदिकारणं
ययोरिच्छाद्वेषयोस्तज्जनकत्वादित्यर्थः। अन्ये तु स्यादित्युक्तं चैतन्न जन्मेच्छामात्रे द्वेषमात्रे च ज्ञानस्य हेतुत्वात् तयोर्विषयप्रकारनियमेज
नकीभूतज्ञानविषयताप्रकारत्वयोरेव तंत्रत्वात्। ज्ञानं विना न मोहसाक्षात्त्वं भवात् वर्तमानं सुखदुःखयोरनागततद्गोचरेच्छादिजनक

गु॰शि॰ कत्वेमानाभावाच्च। उत्कर्षमुखं हि रूपवत्त्वं तत्र उत्कर्षश्चाद्येषामपि नस्तत्त्वानाधीनौ सुखत्वाद्यादिति तत्त्वप्रेषितयोरुत्तत्त्वेऽरीतिदिक्। अतीन्द्रियेति। अतीन्द्रिय
मात्रावृत्तित्वं ऐन्द्रियकवृत्तित्वपर्य्यवसितं। गुण शब्दस्य विशेषपरतया गुणत्वं भावत्वात्तेन व्याप्यत्वं तन्न्यूनवृत्तित्वं तत्समानाधिकरणाभावप्र
तियोगित्वमितियावत्। तथा च ऐन्द्रियकवृत्तिज्ञानेतरात्मगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं ऐन्द्रियकवृत्तिज्ञानेतरात्मविशेषगुणवृत्त्यभावप्रतियोगिव
मितियावत्। तथा च ऐन्द्रियकवृत्तितानेजातिमत्त्वमिति लक्षणद्वयेनास्य धर्म्मस्तानामात्मगुणमात्रवृत्तियोग्यजातिमत्त्वं तानसंख्यापरिमा
णावृत्तिप्रत्यक्षात्मगुणवृत्तिजातिमत्त्वं वा तत्त्वमिति तुस्यापः ज्ञाने भिन्नेति। विशेषगुणानं तत्ताद्दशजातीयपरं द्वयाश्रयत्वपर्य्यवसितता पर्य्यंस
जातीयविजातीययोर्येकारणेतद्दृभयवृत्तीत्पर्थः। तेनैकस्याः संख्याव्यक्तेरुभयाजनकत्वेपि न क्षतिः। गुणत्वस्य ज्ञाव्याप्यजात्या देजात्यस्य
विवक्षितत्वात्। अन्यथा एकस्याएव नीलव्यक्तेर्नीलान्तरसहकारेण कदाचिन्नीलस्य पीतसहकारेण कदाचिच्चित्रस्य जननात् रूपे अतिप्र
संगात्। जातिपरत्वे चेति। चः समुच्चये। ताभ्यामिति। न च विशेषगुणाइतिमूल एवाभिधानादप्रसंगः तस्योभयारंभकातिव्याप्तिवारणायवि
वक्षणीयस्य स्वाश्रयसमवेतमात्रारंभकत्वस्य परसमवेतद्वित्वादिजनकबुद्ध्यावसत्वेन तत्त्वं ग्रहणीयमभिक्षितस्य परमसमवेतविशे १८॰
षगुणानारंभकत्वार्थकत्वात् स्वाश्रयसमवेतेपि तथाविवक्षणेपि संस्कारत्वमादाय तयोरतिप्रसंगादिति भावः। अथवा चत्वर्थः। ननुय

क्तिपरतायामपि तत्रातिव्याप्तिरत आह। ताभ्यामिति। ताभ्यां स्वाश्रये कर्मण्येव जननात् ननु विशेषगुणस्येत्यपि स्वव्यधिकरणेति। ज्ञा
नभिन्नोपि स्वव्यधिकरणे विशेषगुणत्वजनकं पदं निरस्य स्वगुणविशेषो वेगरूपस्तदुभयावृत्तिजातिविशेषणं। शब्दस्य ज्ञानसु
खादिजनकत्वात् ज्ञानभिन्नेति। ज्ञानधर्मेतरापर्कं शब्दस्य शब्दान्तरजनकत्वात् स्वव्यधिकरणेति बुद्धेरिच्छादिजनकत्वात् विशेषेति। वि
शेषगुणस्य चक्षुजिमहारी कृत्यजनकत्वं वाच्यं। तेन ज्ञानेच्छयोः कृतिद्वारा शब्दजनकत्वेपि न क्षतिः। कृतेस्तु न क्षतिर्द्वारं धर्माधर्मौ तु कृति
मद्वारा कृत्यापि घनगर्जितादिजनकौ बुद्धिनेच्छात्वयोस्तादृशजनके श्वरबुद्धौ छादवृत्तित्वादनिमेति संस्कारत्ववारणाय वेगावृत्तित्वोपादानं सं
ख्यात्वपरिमाणत्वादिवारणाय परत्वं तत्संख्यादेरपि ज्ञानजनकत्वात् ज्ञानभिन्नेति न चैवं भावनायां अव्याप्तिः अपयमिथ्याज्ञानवासनायां धर्माधि
र्मजनकत्वात् भावनायाश्च अपि पदुत्तरभावनाजनकत्वस्य भाष्यकृताभिधानात् ज्ञानपदस्यानुभवपरत्वाद् ज्ञानतयेति। चेत्तथापि परिमा
णाद्य। तव्याप्तिः कामिनीस्तनपरिणाहादेः कामुकसुखजनकत्वात्। आह रूपादेरिव संख्यागुरुत्वपरिमाणानामदृष्टजनकत्वात्। ज्ञान
पदेनात्मधर्मोपलक्षणे च सुखाद्यसंग्रहादिति। चेन्न। स्वाश्रयसमवेतत्वेन विशेषगुणविशेषणात् आत्मैकत्वसहत्वयोश्च स्वसमाने
धिकरणसाक्षात्कारजनकत्वात्। ज्ञानभिन्नेति। तयोश्च सुखादिजनकत्वे मानाभावात्। एकत्वादेरपि समानाधिकरणाद्वित्वजनकत्वा

८

गु॰ शि॰

त्वाविशेषेति। पाकजनकतावच्छेदकतेजःसंयोगगतं ज्ञानं सुखादिजनकतावच्छेदकं च शरीरात्मसंयोगगतं। आत्ममनोयोगगतं च जातिभे
दमादाय। आतिप्रसंगः तत्संयोगमात्रस्य तथात्वेऽतिप्रसंगात् अतो गुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यापरकं गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च सत्का
रत्वाप्यगुणत्वव्याप्यजातिव्याप्यं जातिव्याप्यत्वं सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषजनकत्वेमानाभावमाशंक्याह। यत्नत्वेति। यत्नेतरस्मिन्प्रत्यक्षेव
र्तिगुणत्वव्याप्यापाजातिस्तद्वृद्धिषु विशेषगुणमित्यर्थः। यत्नेतरप्रत्यक्षेवा सामानाधिकरण्येन विशेषगुणं जातिर्विशेषणत्वे मूले पद
मारणातारत्रैचेतिज्ञानाभिधानात्पदितिमध्यः। आरंभेऽइति शेषः। प्रकाशेसमानाधिकरणेति। शब्दत्वादिवारणायावृत्तं ज्ञानाभिधानतभि
त्रसमानाधिकरणजनकावच्छेदकं भिन्नां तोयादान्यात्परिमाणत्वस्पर्शत्वोपग्रहः परत्वादिवारणायावृत्तं परत्वादिनापि सुखादिजन
नेज्ञाने परं ज्ञात धर्मपरं परिमाणजनकवृत्तिद्वित्वादिवारणाय व्याप्यांतं। समानाधिकरणेति। सजातीयसत्ताव्याप्यव्याप्यजातिः पृथि
वीत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति। वस्तुतो गुणत्वव्याप्यजातिसाजात्य आभावत्। गुरुत्ववेगत्वस्थितिस्थापकत्ववारणाय कर्मजनका
वृत्तीति पूरणीयं। स्पर्शस्वाभिधाने नास्य पास्तिज्ञानं कर्मकारणं। कर्मसमवायिकारणत्वं वावच्छेद्यं। मूले प्रयत्नांतारएकाश्रितमन्यत्रैयेति। रम॰
ज्ञानसुखदुःखेतरस्वसमानाधिकरणैकाश्रिताजनकत्वे सति अनेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे च सनितात्वधर्मेतरभावजक

त्वमर्थः।द्वयमपिजनकत्वंस्वरूपयोग्यत्वात्तेनाजनितपतनादौजनितावयविगुरुत्वादौगुरुत्वादौनातिप्रसंगः।अजनितरूपादौरूपादौचना
तिप्रसंगः।लौकिकस्तुप्रयत्नोनेच्छाविशेषरूपयागादिजनकः।अवयविरूपादिकंप्रतिचरूपत्वादिनैवकारणत्वंनत्ववयवरूपत्वादि
नागौरवात्।अवयविनोऽनुत्पाददशायामवयवरूपादीनामिवोत्पन्नावयविरूपादीनांकंप्रमपिसमवायिकारणविरहेणाजनकत्वात्।परिमाण
पदेनबहुत्वत्वाणुत्वभिन्नंजन्यंवातादृशंपरिमाणंग्राह्यं।अपांत्वावयविमहत्त्वदीर्घत्वयोर्व्याप्तिः।महत्त्वत्वादिनाजनकत्वेनित्यगगनम
हत्त्वादेः।फलोपधानप्रसंगात्जन्यमहत्त्वत्वादिनातथात्वमितिचेन्न।नानापदार्थघटितप्रागभावत्वघटिततदपेक्षयाद्रव्यत्वन्महत्त्वत्वस्यैव
लघुत्वात्समवायःसंबंधविशेषयारूपेणानिवेशतेनतुसमवायत्वेनस्पर्शवत्महत्त्वमस्तुतथेतिचेन्न।नियमेनाजनकाव्यावृत्तेः।घटेद
केसंभवतितत्त्वाधारणस्यात्वघोत्सपात्ताद्यागात्।मैवं।प्रागभावत्वस्याखंडोपाधितयातद्घटितस्यैवलघुत्वात्मूर्तत्वजातिपक्षेमू
र्तमहत्त्वादेरेवतथात्वात्।अपेक्षाबुद्धेरपिसंस्कारस्वरूपयोग्यत्वंवक्ष्यतेएकाश्रितजनकत्वंचावच्छेद्यंसंख्यापरिमाणादिकारणतायअने
केति।अदृष्टजनकप्रयत्नस्याव्याप्तितेनाव्याप्तिनिरस्यति।प्रयत्नशब्देनेति।धारकोपिप्रयत्नोजनयत्येवनाडीस्पंदं।नोचेज्जननयोग्य
एवंश्वासादयः।वस्तुतस्तुप्रथमंजनकत्वंफलोपधानमेववाच्यं।कर्मात्मसमवायिकारणतावच्छेदकरूपमनस्त्वेननविशेषणाद्गुणाद्गुर

गु. शि. त्वादिनिरासः। शेषे च जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यमित्यदोषः। प्रकाशे स्वसमानाश्रयेति विशिष्टजनकावृत्तिर्यत्तन्नितराश्रितन एका-
श्रितमात्रे वृत्ते जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्या जातिस्तद्वत्त्वमर्थः। शब्दत्वादिवारणाय यावदंतं। तत्र स्पर्शत्वस्नेहत्वोपसंग्राहाय एकवृत्तीति। प-
त्वत्वादिवारणाय ज्ञानेतरैकाश्रितमात्रवृत्तीति। जनकत्वं च ज्ञात् धर्मेतरकार्यप्रतिसाक्षाज्जनकत्वं वक्तव्यं। इष्टा च किंचिज्जनयित्वैव ज्ञान-
त्वं धर्मं जनयति। ज्ञानं च परत्वादिकं यत्नद्वेषौ साक्षादेव जनयति। एकत्वत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं। धर्मा-
धर्मयोश्च परमाण्वादिक्रियासाक्षाज्जनकत्वे धर्मत्वाधर्मत्ववारणाय प्रत्यक्षत्वेन जातिविशेषणीया। पक्षे ज्ञानेतरस्वसमानाश्रयैक-
वृत्तिकपि जनके यत्नभिन्नेन वर्त्तते ज्ञानादिभिन्नकार्यजनके वर्त्तते या एकाश्रितमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्या जातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः।
एतावतैव भाष्यं संगतं। आचार्यदिशानुविहितनिविष्टाविषयत्वेन जातिमद्विषयत्वेन जातिमद्विशेषणीयं। वस्तुतस्तु यत्नेतरात्मगुण-
मात्रवृत्तिजातिशून्यत्वे ज्ञानसुखदुःखेतरस्वसमानाश्रयैकवृत्तिजनकभिन्नत्वे च सति ज्ञानादिभिन्नकार्यजनकत्वे एकवृत्तिगुणत्वसाक्षा-
द्व्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यं। संयोगादयो धर्माः उभयत्रारंभका इति भाष्यं। ज्ञानसंयोगभिन्नसमानाधिकरणाजनकवृत्त्यात्मधर्मेतरयावि- १५०
कारजनकवृत्तिसविषयावृत्तिपरत्वकालातिरिक्तजातिमद्गुणत्वं तदर्थः॥ रूपत्वादिवारणाय यावदंतं। तत्र समानाधिकरणज्ञानसं-

ग्रहणाभिघातजनकपरिमाणस्नेहस्पर्शवारणाय भिन्नांतं। शब्दत्ववारणाय द्वितीयं वृत्त्यंतं। अदृष्टेतरात्मविशेषगुणवारणाय वृत्त्यंतं।
द्रव्यवारणाय गुणेति। मूले एकग्रहणमकारणत्वबोधनायानेनैव तु व्यवच्छेद्याय। सामान्यत इति मूले। सजातीयमेकाश्रितं कार्यमपेक्ष्य
परत्रारंभके पटेतेः स्नेहः कार्यसामान्यमपेक्ष्य उभयत्रारंभके निवेशनीय इति नासमंजसमिति भावः। एवं च तुल्यन्यायतयाभिघातेन
स्पर्शस्याप्युपलक्षणं पंतव्यं। इत्थं च समानाधिकरणात्तानेतरजनकवृत्त्यात्मधर्मेतरव्यधिकरणजनकवृत्तिपत्वेन तरसविषयावृत्तिजाति
मदृष्टजनकपत्वाल्पगुणत्वं लक्षणमिति। प्रकाशे समानाधिकरणेति। वृत्त्यंतं। द्वेषमवृत्त्यंतमन्यांतं च जातिविशेषणं रूपत्वादिवारणाय
घं वृत्त्यंतं। प्रसक्षजनकात्ममहत्त्ववृत्तिपरिमाणत्वादिवारणाय ज्ञानेनेत्राणिस्पदयोर्वैकल्पिकमुपादानं। शब्दत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं। यु
ज्ञानपदं ज्ञानत्वधर्मपरं। जनकत्वं च स्वाश्रयाद्यध्यं। तेन पत्वादृष्टद्वारा इच्छाधिवारणजनकत्वेपि न क्षतिः। ज्ञानत्वानुमितित्वादिवारणाय
वृत्त्यंतं। ईश्वरविशेषगुणेतिज्ञानेच्छासामान्यपरं। एवं च साधारणायत्नवारणाय दृष्टाजनकयत्नान्यत्वे सतीति पूरणीयं। यत्तु विहित
निषिद्धविषयतज्ज्ञानीयावृत्तित्वमपूर्वं रूपित्वा धर्माधर्मजनकतावच्छेदकयत्नत्वावांतरजातिविशेषाभ्यां लक्षणसमर्पणं तत्
न्न। धर्माधर्मोभयजनकयत्नभेदे जातिसंकरप्रसंभवात्। भावनाद्विपत्यत्यादिवारणायामांतं स्वनिष्ठरूपादेः स्वाश्रयनिष्ठद्वि

११

गु॰ शि॰ त्वादेश्च जनके वर्त्तमानस्य घटत्वादेर्वारणाय गुणत्वाभावासमानाधिरणपर्षकं स्पर्शस्यालक्ष्यत्वे तु तद्वृत्तित्वमपि ज्ञाने विशेषणं देयं। गु

णत्वादीतिभाष्ये विशेषणं संयोगमात्राचिन्तार्थकं व्याख्यातं गौरवत्वयैः प्रयत्नसामान्यस्य लक्ष्यत्वं दर्शितं अभिहितत्वोपलक्षणगतपानो

दनादिरूपो विशेषः। प्रयत्नवदात्मसंयोगादीनामपि क्रियाहेतुत्वात्। तत्र च क्रियाहेतुत्वस्याजनकव्यक्तावव्याप्तिमाशंक्य तज्जातीयलक्ष

णमाह। संस्कारत्वेति। तदसाधारणत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वं। अस्ति चेदं धर्मविशेषाणां क्रियाऽ

साधारणकारणमूर्त्तजातीयवारणाय गुणत्वव्याप्येति। अथात्र संयोगत्वान्नेति व्यर्थं सर्वेषामेव संयोगानां कर्मजत्वादिजातियोगित्वात्।

संयोगजसंयोगस्यापि कर्मजनकत्वात्। अपकानणावृत्तित्वं कारणतावच्छेदकत्वं तर्हि संस्कारत्वान्नेत्यपनर्थकमेवं। संयोगत्वेन कर्म

जनकतावच्छेदकजातिशून्यसंयोगवृत्तेरभिधानात्॰ प्रयत्नवदात्मसंयोगादौ कर्मजनकतावच्छेदकजातिविरहे तु संयोगत्वान्यत्वमपहा

पकर्मजनकतावच्छेदकशून्यं संयोगान्यत्वेन जातिमद्विशेषणीयं। अवच्छिन्नेति। द्रव्यत्वेन स्वरूपयोग्यत्वे गमनादावपि कर्मप्रसंगात्॰ नित्य

स्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावात् अभिघातस्यापि तत्र संभवाच्चेति भावः॰ क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन लाघवान्मूर्त्तत्वं जा १८०

तिः सिध्यति। मूर्तत्वं च न जातिर्मनोभावादिति तु पुनरेकदेशिनः। शब्दासमवायीति। व्याख्यातं जातिविशेषपरिचायिकमात्रं। अस्य पा

ज्ञानजनननियामके आत्ममनःसंयोगादिवृत्तौ निबिडत्वशिथिलत्वादौ च जातिविशेषेऽतिप्रसंगः। पक्षे समवायित्वमविवक्षितं। तथा च शब्द
कारणवृत्तिस्पर्शजन्यसंयोगवृत्तिजातिमत्त्वमर्थः॥ अभिघातस्यैव नोदनस्यापि स्पर्शजन्यत्वात्। शब्दासमवायीति। यद्यपि भेर्याकाश
संयोगादिकमपि असमवायिकारणं वक्ष्यति न च सर्वत्राभिहन्यमानानि द्रव्याणि वेगं वंति। तथापि तुल्यन्यायतयाऽभिघातकद्रव्या
काशसंयोगस्याप्यसमवायिकारणत्वाददोषः। मूर्त्तवदमूर्त्तेऽपि स्पर्शादिमत्संयोगस्याभिघातत्वाच्चासिद्धेः। न च तद्धस्यान्तरकर्मजनक
मात्रस्यातिप्रसंगः। कारणतावच्छेदकस्यान्यनुगतत्वे कारणत्वायोगात्। कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात्। उभयकर्मजस्याभिघा
तस्य शब्दजनकत्वात्। शब्दकारणपुनः स्वशब्दाकारणवृत्तित्वात्। इह त्वसमवायित्वमविवक्षितं ये पर्य्यन्त। निश्चले भेर्याकाशसं
योगकारणपुनः स्पर्शजन्यत्वं विवक्षितं आंतरालिकक्षिप्तलोष्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दानुपधायकत्वाज्जातिगर्भता। पक्षे श
ब्दजनकतावच्छेदकं संयोगवृत्तिजातिमत्त्वेन तात्पर्यं॥ तथा च निक्षिप्तासमवायिसाधारणशब्दजनकतावच्छेदकजातिविरहेऽपि न क्ष
तिः। मूर्त्तमात्रसंयोगस्याभिघातत्वे तु शब्दस्यासमवायिनि समवायिभिन्ने सामर्थ्यात् तन्मात्रेव वर्त्तते यच्छब्दस्य कारणं तद्वृत्तिसंयोगत
व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। शब्दसमवायिकारणवृत्तिसंयोगवृत्तिशब्दजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वमिति तु फलितार्थः। कार्य्यंति।

गु॰ शि॰ कपिकारणत्वं च। तन्निरूपकत्वमेकस्याप्यपततयाऽन्यस्य प्रतियोगितया। तन्निरूपिता। तदेकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या या कारणता तद्वाश्रयत्वमि
त्यर्थः। कारणैकार्थेति। अत्रान्यतरांतस्य कार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायेनेत्यर्थः। कारणसमवायि। तेन पाकजादिन कौष्ण्यादिषु रसः। ए
कैकप्रत्यासत्तेरव्यापकत्वादन्यतरेति। ज्ञानादिकारणीयात्मविशेषगुणान्येति। तदर्थश्चानात्मसमवेतधर्मसमवाय्यन्यत्वं स्यादेतत्। संयो
गादयो न कर्मविभागाद्यसमवायिकारणानि। अपतेपि कार्यांतराणामसमवायिकारणानि कार्य्यविशेषासमवायिकारणत्वेन कारणविशे
षान्यत्वं विशेषणमुपादेयमिति चेत्। निमित्तपवनाकाशसंयोगो मनोगगनसंयोगश्च कस्यासमवायिकारणमिति वक्तव्यं। अत्राहुः। पक्वाभ्र
स्पतादृशप्रत्यासत्त्या यत्र कारणेन तदसमवायिकारणत्वव्यवहारः प्रामाणिकानां तत्कार्यप्रतियोगिकतद्वृत्तिभिन्नत्वेन कारणत्वं विशेष
णीयं। आत्मविशेषगुणेषु च न किंचिदपि कार्यं प्रत्यसमवायिकारणताव्यवहार इति तदन्यत्वमेवोक्तमिति। केचित्तु आत्मविशेषगुणान्य
त्वे सति तादृशप्रत्यासत्तिगर्भकारणत्वाभावव्याप्यजात्यसमानाधिकरणधर्मसमवायित्वं तत्त्वं मनोगगनसंयोगादयस्तु सामान्यतो म
वंस्येवासमवायिकारणव्यवहारभाजनानि। विशेषे तु पूर्वोक्तैव गतिरित्याहुः॥ तच्चिंत्यं। ज्ञानादृष्टेति। असमवायिकारणतावच्छेदकरूप राम॰
असमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्या जातिः। यथाश्रुते परिमाणत्वादित्वावादीनामनच्छेदकत्वादव्याप्तिप्रसंगात्। नोकागमनविशेषो

द्रवद्रव्यएवजायतेनतुकस्मादपीतिद्रवत्वस्यापिहेतुत्वं। द्रवत्वान्यत्वेत्यपिवाच्यं। मनोगगनसंयोगविभागेष्वत्रैकाश्रितनिमित्तत्वात्संयो
गविभागान्यत्वस्यापिवक्तव्यं। यद्वानिमित्तकारणतावच्छेदकं निमित्तकारणवृत्तिः स्पर्शत्वाभावगुणत्वव्याप्यजातिरिति। पाकजविशेष
जत्वादेरेवनिमित्तत्वंनतुतस्पर्शस्यापि। वत्वाद्यात्मधर्मेतरैकाश्रितनिमित्तकारणवृत्तसमवायिकारणवृत्तिप्रत्यक्षजातिमद्गुण
त्वं। तत्वमितितुल्यायः। गुरुत्वस्येववेगस्याप्युत्कर्षादभिघातेजन्यक्रियोत्कर्षदर्शनात्तस्यापिक्रियानिमित्तत्वान्नातिप्रसंगः द्रवत्ववारण
नुपूर्ववत् उत्पन्नव्याप्यानुभूतत्वस्यास्थितिस्थापकत्वस्यचवारणायप्रत्यक्षेति। सर्वत्रपृथक्त्वादिमेत्यपिद्रव्यं। असमवायीत्तिनिमित्त
कारणं। ज्ञानेतरस्वभावस्यपरत्वादेरपिसुखदुःखजनकत्वेसुखदुःखेतज्जनकत्वमपिवक्तव्यं द्रव्यवारणायमपुणत्वव्याप्येतिगुणनिष्ठाप
कं। सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषजनकत्वेमानाभावमाशंक्याह। आकाशेभेरेत्यादि। मूलेसंयोगादिवारणायनिमित्तकारणत्वमेवेति। बुद्ध्यादे
नरभावमाशंक्याह। यथाचेति। प्रकाशेविशेषणमसिद्धं। विशेषणास्यव्यर्थत्वेनतन्निबंधनाभासिद्धव्याप्यत्वासिद्धिवृत्तेति। स्नेहेव्य
भिचारवारणाय। मूर्त्तेति। स्वरूपकथनं। कार्यैकाप्रिमतासत्वाद्बुद्ध्यादेर्जनकत्वं दुर्वारमित्यतआह प्रायुक्तेति। प्रामाणिकव्यवहारा
नुरोधनगुरोरप्यात्मविशेषगुणान्यत्वस्यलक्षणेनिवेशात्। पूर्वोक्तेति। अत्रापिकार्यमेकाश्रितत्वेनविशेषणीयं। तेनसंग्रहाभिघा

तनिमित्तयोः स्नेहानुष्णस्पर्शयोर्व्युदासः। अनुष्णस्पर्शस्य क्रियानिमित्तत्वविरहात्कार्यैकाश्रितत्वविशेषणाप्रक्षेपेणानिमित्तत्वं वार
यतामाचार्याणामेवानुमतः। मूले संग्रहादाविस्मनुरणसंवितानवकुशीघ्रिणनोक्ता प्रवचनादिपरं। अभिघात इति अभिघातजक्रियाप
रमिति कश्चित्। स्पर्शत्वपदमनुष्णस्पर्शवृत्तिधर्मपरं। गुणत्वव्याप्येति गुणपदस्य स्नेहान्यगुणपरत्वात्स्नेहावृत्तिपर्यवसितार्थकं॥
वच्यते वाचार्यैरभिघातजक्रियायानिमित्तत्वं स्पर्शस्य। व्यवच्छिन्नं तु कार्यपदस्य गुणपरतया एकाश्रितगुणानिमित्तत्वं तेन न पूर्वापरवि
रोध इत्यपरे। परत्वादीनामकारणत्वमिति भाष्यं। अकारणत्वं स्वव्यधिकरणतात् धर्मान्तरभावाजनकत्वं। सुखदुःखभावनावारणाय स्व
व्यधिकरणेति। इदं च व्यक्तिविशेषापेक्षया तज्जातीयापेक्षत्वे पुनरेकत्वस्य संख्याजनकत्वेन द्वित्वादेश्च परिमाणजनकत्वेन संख्यायाः समा
नासमानजातीयारंभकमध्यपाठो विरुध्येत। अत एव कारणत्वं चान्यत्र पारिमांडिल्यादिष्वपि इत्यत्र यत्न एवाचार्यैः परिगणितः। अन्ये पां
साद्यपि विरुपान्त्यशब्दो याद्याविरोधात् अत्र परममहत्त्वमात्मपरिमाणं प्रत्यक्तमते। अन्तोद्दिष्टयं वा तद्बोध्यं सुखादिवारणाय स्वव्यधिक
रणत्वेन तात धर्मस्याविशेषणविशेषणीयत्वात्। अन्ये पुनरादिपदग्राह्येषु सुखादिकमीतं भावयन्तो नोक्तं निवेशयन्ति विशेषणं रूपा
जनकं रूपं। सजातीयाद्यजनकौ रसगंधौऽस्पर्शयाकजाभिघाताद्यजनकः स्पर्शः परिमाणजनकमवयविपरिमाणं। परिमाणज

निकारेकसंख्या। अनेकपृथक्त्वं परत्वापरत्वे। द्रव्यशब्दकर्मणामकजसंयोगविभागाजनको विभागः। कर्मवेगसंयोगाजनको वेगः। विभागाजनकं क-
र्म। मतभेदेनचैतत्। शब्दाजनकः शब्दः। ज्ञानादृष्टभावनाभजनिकाभावनाजकत्वंभाष्यरूदेवव्यक्तिः। ज्ञानाद्यजनकं ज्ञानं। चकारात्कर्माधि-
तिस्थापकाजनकः स्थितिस्थापकः। अजनितत्प्रधानापूर्वाण्यपंगापूर्वाणि। कीर्तनादिविनष्टमदृष्टं। ज्ञानाद्यजनका विच्छादेषाक्रिया चार्य-
तात्पर्यमितियद्यपितत्त्वं। तथापिद्रुहादिग्रहणेन जितत्रिपृथक्त्वादीनां ग्रहणमिमाचार्यस्वरसेन परिमाणादीनामव्याप्तत्वमभिप्रेत्या-
हुः स्वधंसेति। स्वव्यधिकरणत्व धर्मपरं ज्ञानपदं। तादृशाजनकमात्रवृत्तित्वं तादृशाजनकवृत्तिभिन्नत्वं। जनकं चसंख्यासत्वेन स्वशेषत्वा-
पं। गुणनिष्ठाभावप्रतियोग्यपर्यकं। गुणंपदंचगुणविशेषकत्वपरं। तथाचस्वधंसस्वव्यधिकरणत्वधर्मेतरजनकसंख्याभिन्नावृत्तिएक-
त्वनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिपरिमाणवृत्तिजातिमत्वमित्यर्थः। सुखादिवारणायस्वव्यधिकरणेति। द्वित्वादिपरिग्रहायसंख्याभिन्नेति। एक-
त्ववारणायएकत्वेत्यादि। अणुत्वादिवारणायपरिमाणवृत्तीति। आत्मेतरसतचेतज्जनकसंख्याभिन्नावृत्त्येकत्वावृत्तिघटवृत्तिवृत्ति-
जातिमत्वंचार्थः। अरफत्वद्रूस्वत्वसुखत्वादिवारणायघटवृत्तीति। मूलेसंयोगादीनांप्रदेशवृत्तित्वमितिभाष्यस्यविशेषगुणपदस्वज-
न्यविशेषगुणपरत्वमभिप्रेत्य। अतएवेश्वरज्ञानादयोनोदंकिताः प्रदेशत्तिवृत्तिवेगावृत्तिजातिमत्वंतत्वमितितद्विवक्षितं प्रत्वा-

गु० शि० शेत्वात्संतताभावेति। एकदेतिप्रणीय-यद्यपि दिक्कालयोर्वृत्तिमत्त्वात्तदाधिकरणत्वात्तदीयपरिमाणात्संतताभावोपि तत्रवर्त्तते तथापि कालादे
र्निरवच्छिन्नाभावत्वेपि कालीनद्रव्यं न परिमाणादिमान् कालेन द्रव्यादिकमित्यादिप्रतीत्यनुरोधात्तादृशप्रतीतिनियामकोऽस्तित्वसंतताभावानां
विशेषणताविशेषः॥ स एव वात्र लक्षणं घटक इति नातिप्रसंगः। भिन्नभिन्नदेशावच्छेदेन भावाभावयोरैकाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं
परमाणुसंयोगादीनामपि दिग्देशभेदा एवावच्छेदकाः परिमाणादीनां तु न तथेत्यपि वदंति। वैधर्म्यं युगपदुपलंभानुपलंभरूपं। प्रमाणाय
त्विसर्पः। पक्षधर्मेति। गुणवृत्तित्वं गुणसमवेतत्वं। पपाकपं विद्युत्तेरतिप्रसंजकत्वात घणुकवारणाय गुणेति। मूर्त्तेति। मूर्त्तवृत्ति-
मात्रवृत्तीनां संविषयावृत्तीनां वा जातीनां व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वं विरुद्धमित्यर्थः। मूलेऽसमवायिकारणेति। वृत्तिनियामककारणीभूतसं
योगोपलक्षकं यथा युनेसुखादीनामणुदेशतापत्तेः। कालनिष्ठेति। संख्यादिवारणाय भूम्यांतं। विभुगुणस्यजातिमतो वा विभागसंग्रहा
यनित्येति समवायेन वृत्तिलाभाय गुणे। अप्रसिद्धिवारणाय गुणत्वपाप्येति रूपादिवारणाय विभुगुणेति। वेगस्थितिस्थापकवारणा
यसंस्कारत्वाम्येति। निरवच्छिन्नत्वजातिमद्वारणाय गुणत्वव्याप्येति। स्वात्संतेति। स्वात्संताभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्गुणत्वं मि रम०
त्यर्थः। प्रदेशेति। निरुक्तप्रदेशवृत्तिभिन्नगुणत्वमित्यर्थः। यावद्रव्यभावित्वं। द्रव्यंस्वाश्रयः। भावश्वस्थितिः। तथा च यावत्स्वाश्रयवृत्तित्वमा

पातंतत्रावयविरूपाव्यापकमतोमूलेस्थितिरविनाशइति। तथाचस्वाश्रयाधिकरणक्षणावृत्तित्वंसाप्रतियोगित्वंशांतत्राश्रयनाशनप्रय
रत्वापत्तिव्यापकमतआह। स्वाश्रयेति। स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिभ्योभिन्नेष्वेववर्त्ततेआत्मत्वंमनस्त्वंचातोगुणत्वव्याप्येति।
वस्तुतस्तुतन्मात्रवृत्तित्वमिहतदन्यावृत्तित्वमेवोपादेयंशेषवैयर्थ्यात्। तथाचस्वाश्रयाधिकरणक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्त
मवाधिगुणत्वमितिपर्यवसितोर्थः। अत्रचसिद्धांतवलसिद्धोनिखिलपार्थिवरूपस्पर्शव्यावृत्तोसलिलपवनरूपस्पर्शगतोजातिभे
दो। यावात्त्वंव्यावर्त्तनीयंविशेषगुणलक्षणंसंगमयंति। अवयविवृत्तितज्जातीयरूपादौतज्जातीयरूपादिजन्यतावच्छेदकजातिभे
दः जन्यद्रव्यादिविशेषिततज्जातीयरूपत्वादीनांतुतथात्वेगौरवात्। जेनलक्षणसमन्वयः। पाकजन्यत्वेसतिपाकजेतरस्वाश्रयवृत्तिध्वं
सप्रतियोग्यवृत्तिजातिमद्गुणत्वंचातत्त्वं। तेनतन्नजात्यनभ्युपगमेपिनक्षतिः। तूलकादेरिवतेजसोपिपरिमाणस्यावयवसंयोगजन्यत्वे
समानाधिकरणपाकजन्यत्वेसतीतिवक्तव्यं। वस्तुतस्तुजन्याश्रयनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिशून्यत्वेमूर्त्तगुण
जातीयत्वेवसत्त्वाश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं। एकत्वेकपृथक्त्वस्थितिस्थापकसंग्रहायद्वितीयंव्याप्यपदं। परत्वापरत्वयोरुत्कर्षापकृष्ट
रूपात्वादृशीजातिः। गुणविभाजकोपाधिव्याप्यत्वंवावक्तव्यं। अपविनोरूपादिवत्द्रवत्वस्याप्याश्रयनाशादेवनाशः। ईश्वरवुद्ध्यादेः संख्या

घटत्वेतुमूर्त्तगुणजातीयत्वंनोपादेयंदेयंतुविशेष्येगुणत्वे॰ बुद्ध्यादीनांभागत्तुकत्वात्शेषशब्दाभिधानयोग्यानामीश्वरबुद्ध्यादीनामयावद्द्रव्यभावि
त्वस्यस्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वस्यासंभवात्। शेषशब्दस्योक्तान्यकार्यपरत्वमभिप्रेत्योक्तं। मूर्त्तत्वव्यापककार्यविशेषगुणता
मिति। इत्यंशस्याश्रयनाशनाश्यपरत्वाद्यव्याप्तिरतआहपूर्वनिरुक्तेति। गुणत्वं। ईश्वरबुद्ध्यादेः संख्याद्यत्वेजन्यत्वंनोपादेयं। सांसिद्धिकद्रवता
दीनांमूर्त्तविशेषगुणत्वमितिपप्पाक्तमेवमत्वंलाघीयः। मूर्त्तेति। द्रवत्वत्वान्यत्वेनजातिर्विशेषणीया। तेननैमित्तिकद्रवत्वव्युदासः। मू
र्त्तिव्याप्यतावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणत्वेनात्मपर्यामितिकश्चित्॰ स्पर्शेति। स्पर्शस्याजन्यत्वेतामानात्। विकूरणंपभेदगर्भंवोध्यं। गुणत्वसा
क्षाद्व्याप्यत्वंसंस्कारत्वान्यगुणे। विभाजकोपाध्यव्याप्यत्वेसतिगुणवृत्तित्वं। तेननस्थितिस्थापकाव्याप्तिर्नवाकालिकपरत्वादावतिव्याप्तिरि
ति। जलवत्तीति। पृथिवीरसादिव्यावृत्तजलरसादिवृत्तिजातिमभ्युपगमेगुणत्वव्याप्यत्वंगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वंतन्त्रेहस्पर्शत्वद्रवत्वत्वान्यगुण
त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वेसतिगुणवृत्तित्वं। गुणेतिकारत्वादिवारणाय। मूलेतेजोमात्रवृत्तित्वं। तेजोविशेषगुणत्वमित्यर्थः। जलावनिवृत्ती
ति। जलवृत्तित्वसमवनिवृत्तित्वसमवनिवृत्तिवृत्तीत्यर्थः। पतनत्वंसंग्रहत्ववारणायगुणत्वव्याप्यजातिसाक्षाद्व्याप्यापर्यकंपृथिवीति। इत्युक्ती १५०
रादिमाधुर्यवैजात्यवारणायगुणत्वव्याप्येति। गुणत्वव्याप्यजातिसाक्षाद्व्याप्यापर्यकंतत्तुगुणत्वव्याप्यरसत्वव्याप्यमधुरत्वव्याप्यंसु

रभिन्नत्वादिकमादाय परं धर्मसंग्रहः कार्यविशेषजनकतावच्छेदिका पृथिव्याः कर्मजसंयोगजसंयोगयोः कर्मजविभागजविभागयोश्च जाति
रेकैका। कर्मजत्वादिकं तु भिन्नं भिन्नं। अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात्। कार्यतावच्छेदकनानात्वस्यादोषत्वात्। अतस्तथाविधसंयोगवि
भागकारणायविशेषगुणेति। स्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिविशेषशालिपृथिवीस्पर्शकारणपरस्पर्शान्यत्वं वक्तव्यं संयोगादिगतता
दृशजात्यनभ्युपगमे तु गुणविशेषवचनात् विशेषगुणपदादेव तल्लाभः। पृथिवीपवनस्पर्श[illegible]कारणस्पर्शत्वव्याप्यजात्यभ्युपगमे
तु तन्नोपादेयं। पृथिवीतरवृत्त्यवृत्तिरूपत्वरससमानाधिकरणगुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यजातिमद्गुणत्वमिति तु न्यायः। अग्रे तु पदद्वयत्वयोरित्यादौ।
तत्र च पृथिव्यादित्रयभिन्नवृत्तिपृथिवीवृत्तिवृत्तिजलवृत्तितेजोवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः। गुरुत्वेति स्पंदनकारणघपृथिवीवृत्तिज
लवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः। गुरुत्वेति स्पंदनकारणघपृथिवीवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिवायुवृत्त्यवृत्तिजातिमद्गुणत्वमिति
तु निष्कर्षः। तेजः संयोगे। एकपदं मात्रार्थकं। यथाश्रुतस्य पाकजवृत्तिरूपत्वादिकमादायातिप्रसंजकत्वात्। चक्षुरादिसंयोगजप्र
मात्रवृत्तित्वाभ्युपगमे तु त्वविशेषमात्रत्वकारणतासमवायि। तैजसघटपाकाशसंयोगजशब्दविशेषत्वकारणपगुणावृत्ती
निगुणपदं शब्दान्यपरं। सुवर्णत्वादिकारणपगुणत्वव्याप्येति गुणत्वाव्यभिचार्यर्थकं। तेजः संयोगासमवायिकारणैकमात्रवृत्तिश

रूपवृत्तिजातिमद्गुणत्वमिति फलितोर्थः। अत्र यद्यपि द्रवत्वं तु नालक्ष्यं मूले नैमित्तिकपदं तेजःसंयोगजन्यापेक्षं। पाकजत्वस्य पाकाधीनजन्मनो ज
न्यगुणत्वे क्षितीयादिघ्राणेऽव्याप्तिर्नितेर्लघ्राणग्राह्येन निरस्तेत्याह नापीति विनश्यदवस्थेति स्वरूपकथनं। केचित्तु तादृशमात्रवृत्तित्वोपाद
नात् रूपत्वादिकमादाय विनश्यदवस्थापाकविनाशप्रतियोगिन्या अत्र यद्यपि रूपपाकः पृथिव्याः रूपादौ नाव्याप्तिर्नातिव्याप्तिरित्याहुः। मूले
संख्येति संख्यापरिमाणपदे। अनेकसंख्यामहत्त्वसमानाधिकरणजन्यपरिमाणपरे। प्रचयपदं वा संयोगमात्रपरं। तथा च परिमाणासमवा
यिकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं। परिमाणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वार्थः। पपाक्षतं मूलमनुरुध्याह परिमाणेति।
परिमाणजनकायोग्यसंयोगवारणाय संयोगत्वान्येति परिमाणजनकतानवच्छेदकसंयोगवृत्तिधर्मान्यापेक्षं। तेन न कर्मजत्वादिकमादाया
तिप्रसंगः। परिमाणासमवायिकारणवृत्तिपरिमाणजननायोग्यसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमिति तु फलितोर्थः। कर्मजत्वादेरस्यान्यत्वेयपा
क्षतमेव साधीयः। शब्देति। शब्दासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। अभिघातेति। अभिघातेति। असाधारणनिमि
त्तेति बोध्यं। संस्कारत्वाश्रयत्वेन जातिविशेषणीय॥ अनेकेति। समवायेनानेकाश्रितत्वस्याभाव्यगुणेति। गुणत्वव्याप्येति गुणत्वव्याप्यया राम॰
प्यव्याप्यापेक्षं। तेन संख्यात्वपृथक्त्वयोरुदासः। दिक्कालेति। विशेषगुणशून्यमहत्त्वेन द्वयोरनुगमः। असमवायीति संपातं। दिक्कालसं

योगस्यकार्यांतरानिमित्तकारणत्वेमानाभावात्। तत्रतत्रविहिततत्तद्दिक्संयोगस्यादृष्टनिमित्तत्वात्तदुपादानमितिकेचित्। क्षणिकत्वाएचे
रिति। शब्दमात्रस्यपूर्वशब्दनाश्यत्वेनतस्यांसशब्दमात्रस्यतुल्यपात्वेतस्यैवक्षणिकत्वापत्तिः। अन्त्यस्येति। अपादिनाशब्देनद्वितीयादीना
नाशाद्विसिद्धत्वं। अन्त्यायस्यकार्येणांतस्यकारणनाशेनमध्यमस्यप्रत्येकावधृतशक्तिकाभ्यामुभाभ्यांविनाशइतिसंप्रदायः। कारण
नाशादेवसर्वेषांनाशः। अंतस्यप्रदेशांतरेतदुत्तरमोविनाशवेननाशास्यशक्योपादानत्वेपिचरमस्यविनाकारणनाशंनाशस्यदुरुपपादत्वात्।
आद्यस्यपवनसंयोगादिनाशादेवनाशः। इत्थंचशब्दोत्पत्तिपवनक्रियानाशेनततःक्रमेणवानक्रियांतरविभागसंयोगनाशशब्दनाश
इतिशब्दस्यक्षणचतुष्टयावस्थायितयाक्षणत्वादिविशिष्टत्वानंस्वरूपपदमितिपुनरेकदेशिनः। मूर्तेति। मूर्त्तमिहस्पर्शवत्। गुणत्वव्याप्यजा
तीतिचगुणविभाजकोपाधिपरं। तेनपरत्वापरत्वापरत्वमात्रस्यकालिकपरत्वापरत्वपरत्वयोर्वानाव्याप्तिर्नवासंयोगादपदवैयर्थ्यं॥ मात्रांते
नविशेषगुणोविवक्षितः। तथाचजात्यंतंयथाक्रांतमेवेतिकश्चित्। अथात्रयथाक्रांतेत्वाश्रयनाशैकनाश्यपरत्वायव्याप्तिर्जातीयत्वोक्तौ
चेकत्वैकपृथक्त्वानांतरेष्वतिव्याप्तिः मेवंविरोधिगुणनाश्यत्वेनाश्यत्वेनाश्यत्वेचसतिनिरुक्तनाश्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वस्य
विवक्षितत्वात्। परत्वादौचतारतम्यसत्वात्तादृशीजातिः। गुणविभाजकव्याप्याजातिर्वविवक्ष्या। चरमशरीरावयवत्वादीनांनिमित्तनाशज
न्यपरमाणुद्व्यंसंयोगनाशाधीनावयवविनाशादेवनाशः। भावनायाअपिमोक्षात्पूर्वंसत्त्वेमूलेतानपदंविषपिधर्मपरंनन्यात्वधर्मपरंवा

चरमत्वं चरमत्वं च विरोधिगुणापनाश्यत्वमिति। मूलेन तदन्येषां कारणनाशनाश्यजन्यगुणानां कार्यगुणानां कार्यवृत्तिगुणानां स्वाश्रयसमकालध्वं
सः प्रतियोगिभिन्नानां स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणानामिति फलितार्थः। आश्रयनाशनाश्यत्वं आश्रयनाशनाश्यगुणत्वं। प्रकाशे
स्थितिस्थापकादेरित्यादिपदात्पूर्वपठितगुरुत्वपरिग्रहः। पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्थितिस्थापकयोर्नित्यत्वादकार्यत्वाच्च स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वयोः
पार्थिवत्वाभावात्स्पर्शपर्यन्तमेव परमाणोरपार्थिवत्वं विवक्षितमिति भावः। स्नेहपर्यन्त इति पाठे तु विवक्षितं विवक्षितार्थविरोधिगुरुत्वस्थि
तिस्थापकयोरुक्तपरमाणोस्तदन्ययोर्विवक्षितस्य पार्थिवपरमाणुनिष्ठयोर्गुरुत्वस्थितिस्थापकयोर्नित्यत्वस्याकार्यत्वस्याविरोधीत्यर्थः। उ
त्तरत्रस्नेहाद्युत्तरत्रः गुरुत्वे स्थितिस्थापके च। मूले गुरुत्वस्नेहेति। क्रमेणैवोत्तरत्र पूर्वत्र चेति बोध्यं। पार्थिवपरमाणुरूपत्वस्यापि पाकजत्वं
पुनरेकदेशिनां मतं। एतदन्येति। एतदानतत्प्रतियोगिमात्रपरामर्शः। तथा च तत्प्रतियोगिगुणत्वपर्यवसितमिति। परत्वेति। द्रवत्वं नैमित्तिक
द्रवत्वं। विभुवृत्तिवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति सामान्यगुणत्वं। अतीन्द्रियेति। विशिष्यत इति विशेषः। तथा चातीन्द्रियवि
शेषो वेगावृत्तिप्रत्यक्षजातिशून्यो यश्चात्मगुणस्तत्त्वमित्यर्थः। पहुऽतीन्द्रियत्वं अतीन्द्रियजातिमत्त्वं। परार्द्धत्वस्यातीन्द्रियत्वाद्विशेषेति। जीवन
योनियत्नवारणायत्वान्यत्वं वक्तव्यमिति। अनुभूतत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तेरात्मपदं। संज्ञात्रैविध्यमेव मूलस्वरसासिद्धं। आधुनिकसं २५
केतशालिनी पारिभाषिकी यथा चैत्रादिः। उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकावौपाधिकी यथाकाशपशुभूतादिः जातिप्रवृत्तिनिमित्तका च नैमित्ति

कौपपागवादिः प्रवृत्तिनिमित्तं च शक्यतावच्छेदकं । आधुनिकसंकेतस्तु न शक्तिरिति चैत्रत्वादिकं न तथा भवति । भाष्यकारः पुनराकाशादि संज्ञा
स्वपि पारिभाषिकीमाह । स्मनतदनुरोधेन तु अनुगतोपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वमेवोपाधिकत्वमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तशून्यसंज्ञात्वं वाच्यं ।
वुमादिष्वपिष्यते धातुपदमेव शब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्तं ता । तंसावत्संकेतवत् प्रातिपदिकं तु शानजाद्यंतेषु धातुप्रत्यययोश्च संज्ञाव्यवहारः विर
हात् ० कर्तृकरणाधिकरणादिशब्दानां संकेतवत्त्व एव पाठकपाचकादयः संकेतशून्यत्वान्न संज्ञाः तेषामपि संज्ञात्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तशून्यसं
केतवत्त्वं अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तशून्यसंकेतवत्त्वं वा पारिभाषिकत्वं संकेतशून्यत्वे सति यौगिकसंज्ञात्वमौपाधिकत्वं । तेन पंकजादिष्वुदा
सः उपक्षेपस्तां कर्पस्यादोषत्वात् । सत्यं तमनुपादेयमेव वा । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं संज्ञात्वं अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तकं संज्ञात्वं वा नैमित्तिकत्वं
वाच्यं । इदं पुनरवधेयं । तयुज्यते विभज्ये विभजनं इह वर्तिते स्निग्धे वुध्यते इ इष्यति दृष्टि यतते इत्यादौ वा तोरेव संयोगादिप्रतीतेर्न हृदंतसमुदा
यस्य तत्र शक्तिरियोस्तु विशेषः क्वचित् लकेवलादेव धातोरस्तम्यतीतिः क्वचिच्चोपसर्गोपसंदाने नेति । यथा परत्वापरत्वद्रव्यत्वगुणत्वेषु च सम
भिव्याहृतयत्ताकादिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेव तत्र गुणान् प्रकृत्यर्थधर्मान् भावप्रत्ययः प्रत्याययति । प्रतीतिरस्तु धर्मत्वेन तादृप्येणावे त
न्यदेतत् । परत्वमपरत्वं च तत्तज्जातिविशिष्टमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु विमानकौपाधिविशिष्टमतिगौरवात् । तथा च परापरौ नाना पौ विवसंख्या

गु॰शि॰ पेते परिभिषते अनेनेति व्युत्पत्तिमात्रं जातिविशेषविशिष्टे तु रूढिः इतरथा नतसंख्यापरिमाणयोरपि विगतिरेव। शास्त्रकारीयसंकेते तोपरमादि
नासंयोगादीनां संज्ञात्वाप्यापादनेपि न नैमित्तिकत्वनिर्वाहः। एकव्यक्तिमात्रबोधिका संज्ञा परिभाषिकी उपाधिमात्रपुरस्कारेण उपाधिपुर
स्कारेण वाऽनेकव्यक्तिबोधिका चौपाधिकी जातिपुरस्कारेण बोधिका नैमित्तिकी इति संयोगादीनां नैमित्तिकत्वमित्यपि केचित्। वाच्यं
सदिति। अत्र वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वमात्रं न तु शक्तिविशेष्यत्वम् असंभवात्। दधिसुवर्णादिपदे दध्यादेर्वारणाय वाच्योपस्थापकमिति। त
दर्थश्च प्रकृतशब्दजन्यप्रतीतिप्रकारत्वं वाच्यवृत्तित्वं तस्माद्व्यक्तिविशेष्यवृत्तित्वे तेनाकृतेरुपाधिघटकधर्मस्य च व्युदासः। आकृतिमतं
तु न शक्यं। तथा च न्यायसूत्रं। जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति। विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषणे संबंधोऽपि शक्य इति चेत्। तथापि नासौ शक्यो
पस्थितौ प्रकारः। न तु शक्यतावच्छेदकमिति। अत्रेदं तत्त्वं यदुभयरूपविशिष्टयोः संबंधो गृहीतस्तत्रैकरूपविशिष्टेतरज्ञानात् रूपांतरविशिष्टय
रोपस्थितिः। यथा हस्तिदर्शनाद्धस्तिपकादेः। पदपदार्थयोरपीयमेव मर्यादा। येन रूपेण पदादुपस्थितिः शाब्दबोधोऽपि तेनैव। न च स्मरणं नि
र्विकल्पकं। न च निर्विकल्पकोपस्थितस्य शाब्दानुभवप्रवेशः आकांक्षादिज्ञानविरहात्। शक्तिग्रहे पदार्थोपस्थितौ च प्रकारस्याशक्यत्वे गोत्वा रामः
देरपि तथात्वापत्तेः। अशक्येनापि शक्यानुगमसंभवात्। विशिष्टे तु शक्तिग्रहे पदार्थोपस्थितौ च प्रकारस्याशक्यत्वे गोत्वादेरपि तथात्वापत्तेः।

मयेस्पर्शनाशस्यानावश्यकत्वात्तनीरूपाभ्यांस्पर्शविध्वंसात्तादृशस्यउत्पादेतत्पार्थिवेभ्यस्तेभ्यस्तादृशत्रसरेणवादिक्रमेणोत्पन्नस्यवयवेनी
रूपत्वप्रसंगइत्यर्थः एकस्मादपिसंयोगात्परंपरयापरमाणौक्रियादिक्रमेणद्व्यणुकनाशः अन्यस्मात्तुश्यामादिविनाशः अन्यस्माच्चरक्ता
द्युत्पादः इतित्रघटकार्यः। अत्रवंदंति। एकस्यैवाग्निसंयोगस्यद्व्यणुकनाशानुगुणक्रियायाः श्यामादिविनाशस्यरक्तादेस्तद्विनाशस्य
रक्ताद्यंतरस्यचहेतुत्वमस्तु। विरोधविरहात्तथाहि। अग्निसंयोगाद्घटपरमाणौक्रियातदैवाग्नि। क्रियानाशश्यामनाशौ अथाग्निक्रि
पानरपरमाणुद्वयविभागेरक्तोत्पादः अथपार्थिवपरमाणुविभागपरमाणुद्वयसंयोगनाशरक्तनाशः अथपार्थिवपरमाणुसंयोगना
शद्व्यणुकनाशेरक्तोत्तरंचपूर्ववत् अग्निसंयोगेनतन्नाशकोनघटत्वात्। अस्तुचोत्पन्नशब्दानामिवरूपादीनामपिकेषांचित्क्षणिकत्वंकार्य्य
व्यवहितपूर्ववर्त्तितामात्रेणसंभवत्कारणभावस्यसमवायिकारणस्यनियमेनकार्य्यकालसत्त्वंनोपेयतेउपेयतेनुसमवायित्वान्यपा
नुपपत्तासमवायिकारणस्यनचैवमविनश्यदवस्थावयविरूपादीनांअवयवरूपादिकालमात्रवृत्तितानियमभंगप्रसंगः तादृशनियमे
मानाभावात् एकपरमाणौपाकेपुनरजागलस्तनायमानौदेववशसंपन्नः कार्य्यद्रव्यावयवेभ्यविरहेणनरूपविनाशोत्पादप्रयोजकोमाना
भावात्नचसर्वदिगवच्छेदेनाग्निसंयोगएवपर्तकनिमित्तंपरमाणावंतरावयवेद्वेवपरमाणौनतत्संभवोमूर्त्तयोःसमानदेशताविरोधादिति

गु॰ शि॰ वाच्यं मानाभावात् नित्ययोरेव च तथाविरोधात् हस्तसंयुक्ते शिलातलादौ शीततोष्णयोरुपलंतेनानात्वोपतेजसोः सत्त्वोपगमात् अस्तु वा एक।
स्मादग्निसंयोगात्सर्वपरमाणुरूपे क्वविनाश। अन्यस्माच्च श्यामादिविनाशादिकं। अस्तु च वह्निसंयोगस्यस्य पूर्ववर्त्तिनाशजन्मानां वा रूपादीनां नाशक
त्वं द्वितीयादेर्विवशब्दस्य शब्दांतराणामन्यथा द्वितीयादिशब्दानां क्षणिकत्वप्रसंगात् अंत्यस्तु शब्दो नोत्थशब्दनाश्योपि तु तन्नाशस्याधिकम
भिहितं प्राक् एवं जनकस्यापि क्षणिकत्वमिति। यस्य चासमवायिकारणनाश्यत्वं कार्यस्य नाशः प्रतिबंधकाभावविशेषस्येव तस्यापि कार्य्यकाल
तएव कार्य्यैरसाकल्यं। तेन नैकस्यापि द्रव्यस्य परत्वस्य परत्वस्य च क्षणिकत्वमिति। पूर्वोत्तरव्यक्त्योरिति। पूर्वव्यक्तेर्नाशक उत्तरव्यक्तेरुत्पादक इत्यर्थः त
द्भावः रूपोत्पादस्य रूपनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः रूपनाशस्य रूपोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः साध्यविकलत्वान्निश्चितसाध्यवत्वाभा
वात् श्यामेत्यादि। श्यामाद्युत्पादविनाशयोरपि रूपांतरनाशकोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वोपगमात् अवयववृत्तित्वमवयविवृत्तिप्रतियोगि
कत्वं। उत्पद्येतेति। रूपनाशेऽपि स्पर्शवत्त्वं यदा कदाचित्स्पर्शवत्त्वं वा आरंभाप्रयोजकमभिप्रेत्यरस्यत्रस्यत्वा। असमवायिकारणनाशेति। वस्तु
तोऽसमवायिकारणनाशको द्व्यणुकादिनाशे रूपत्वात् असमवायिकारणत्वं चेह तुरीतंतुरीतं तु संयोगादिव्यावृत्तं कार्यसमवायिभिन्नास एवं०
मवेतत्वे सति समवेतकारणत्वं वा। घटादेर्वा सत्त्वप्रागभावादिनाशत्वाभावात् कदाचित्कदाचिदेव इत्यादि प्रागुक्तमित्यनेन एतस्यादिनावयमरूपमुक्तं

तदाश्रितास्त्र्यपरपर्यः अवयविरूपादेः स्वकारणगुणपूर्वकत्वनियमात् आश्रितसंयोगस्यावयविनिरूपाद्यजनकतात् यत्र तस्य न तज्जनकत्वं तत्र तन्नाश
कत्वस्याप्यभावात् न तथात्वं। द्रव्यनाशोत्पादि। अवयवावृ रूपेत्यादि हृयमपि सावधारणं। यदि स्थूलेऽवयवे रूपादिमत्स्येव द्रव्यारंभानुगुणक्रि
ययोऽपि तत्र रूपादिमत्स्येव दर्शनादवयवक्रियामात्रस्यैव रूपादिमत्पुत्पत्तिनियमः इति द्रव्यारंभानुगुणेति विशेषणम् युक्तमित्याशयेनाह द्र
व्यनाशकारो द्रव्यारंभेनेति। यद्यपि स्पर्शवत्त्वस्यारंभप्रयोजकत्वात्तद्वत्स्येव द्रव्यस्योत्पाद इति नियमेन तु तदनुगुणक्रियायाः अपि स्थूलावयवेत
पादर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात् तथापि द्व्यणुकानवच्छेदे परमाणोरुपत्समाने स्पर्शादिरहिते पि क्रियायाः दृष्टत्वात् तस्यारूपादिमत्त्वेमानं। तथा
पि प्रकृते द्व्यणुकनाशस्य हिती ये क्षणे रूपादिनाशः तृतीयेऽरंभकोत्पादः चतुर्थे पंचमे वा द्व्यणुकनाशानुगुणक्रियाविनाशात् पंचमे षष्ठे
वा द्व्यणुकारंभानुक्रियोत्पाद इति प्रकृताभिप्रायेणोद्युक्तमित्याह। यद्यपीत्यादिना स्वोत्तरभाविनमपेक्ष्यैव कारणमात्रविभागस्य विभा
गजनकत्वमिति सिद्धांतमनुरुध्याचार्यैरपेक्षणीयभेदेन दर्शितकादशक्षणप्रक्रियाभिहिता तात्पर्यं मनपेक्ष्यैव यथास्योगजनकत्वं कारण
कारणविभागस्य च विभागजनकत्वं तथा कारणमात्रविभागस्यापि। यथानन्तपातेऽपि तयोः कर्म्मत्वं तथैतस्यापीति। स्वतंत्रमते तु नव
क्षणा। कारणमात्रविभागपूर्वकविभागानंगीकर्तृमते पुनरष्टक्षणमूर्द्धि त्रिचतुःक्षणेति। द्व्यणुकनाशकाले परमाणावंतरसंयुक्ते

गु॰ शि॰

नविनश्यदवस्थस्पर्शंमादिशालिनाद्वितीयक्षणोऽपेक्षणत्वमंतरंस्योत्पादः। तज्जीयेव परमाण्वंतरद्वपादिनातमनूपादिः रूपाद्यंतरस्तद्वक्तृत्वस्यैवरूपादि
जनकत्वेनु चतुर्थीक्षणाद्युत्पन्नीरूपादिकमेव न द्व्यणुकमिति पुनरुद्धृतं खल्वाः। संख्यानमित्यादि। कति भवतः पुत्रा इति प्रश्ने एको द्वौ त्रयो वे
त्युत्तराच्च। सामान्यरूपं विना प्रश्नोत्तरयोरयोगात् इत्यपि वदंति। अवधित्वानस्येति। वस्तुतोऽधिकापेक्षात्वेऽपि द्वित्वोत्पत्त्यस्य द्वित्वसामग्री
जन्यत्वात्तद्द्वित्वविशेषत्वापत्तिः। द्वित्वस्यावधित्वानविरहापेक्षात्वेतु सत्त्ववधित्वाने द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिः। ईश्वरापेक्षाबुद्धितो द्वित्वानुत्प
त्तिप्रसंगश्चेति। रूपमेतदिन्या। एकत्वस्य च गुणत्वेऽपि रूपमिदं नीलमितिवत्पाप्तनीति दुर्वाररैवेति द्रष्टव्यं। ननु द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धिजन्यं
न च जन्यगुणादौ वर्त्तितुमीष्टे इत्यस्ति नियामकमित्यत आह। द्वित्वादेस्त्विति। द्वित्वादीति। अपेक्षाउपेक्षाश्रदृष्टद्वारकजन्यत्वानजन्यत्वं। अदृष्टा
द्वारकत्वानजन्यत्वं वा साध्यं तेन ज्ञानादौ न व्यभिचारः। न वा व्यर्थविशेषणत्वं। न तु जन्यत्वानां साक्षाज्जन्यत्वं। स्मृतौ व्यभिचारात्। योग्यमेव तु द्विता
दिकं पक्षस्तेन नाशनो वा धर्मागास्सिद्धिः। हेतौ च कार्यत्वं भावत्वे पलक्षकं। तेन नेध्वादिध्वंसे व्यभिचार इति वदंति। रूपादिव्यक्तिविशेषवारणा
यतिपमैनेत्यादि। नदर्थश्च पुरुषरूपवैयधिवृत्ति एकत्वादिवृत्तिधर्मभूम्नत्वे सति वैधर्त्यं॥ गुरुत्वादिवारणाय विशेष्यं। एकत्वान्यत्वे सतीति पूर रम॰
णीयं। पुरुषरूपवैयधिवृत्ति धर्मसमवायिवैधगुणत्वं हेतु कर्त्तव्यं एकपृथक्त्वमात्रग्रहीतत्वादिवारणाय गुरुत्वेतीत्युचितं। जन्मते जन्यभावत्वे

वासत्तिपुरःप्रहृयग्रहणायोग्यत्वे च सति व्याघात्वादिति वार्थः। आत्मादिवारणाय घं संस्कृतं। स्वमतं न चेदमनुमानं। परस्यासिद्धेरित्याचार्यैरेव व्युत्पा
णत्वात्। इदत्वत्रावधेयं गुणे भेदसाधकस्य गुणादिवृत्तित्वस्याधिकायाः जन्यतायाः सिद्धेरपत्तकृतत्वकृत्स्नत्वमिति द्वित्वत्रित्वादेरिति। एकैकव्य
क्तिकमेव जगतीति द्वित्वत्रित्वादिकमिति मते हत्वरणस्याभिधानं। तदनधिकरणदेशापर्याप्तवृत्तिकत्वं वा समानदेशत्वं व्याख्यापव व्युत्पादिता शे
षमशेषं कथंचित्संगमनीयं। द्वित्वत्रित्वादीनामिति द्व्यादीनामित्यर्थः। यद्यपि त्रित्वबुद्धिविषयभिन्नविषयत्वं चतुष्ट्वादिबुद्धेस्तथापि व्यावर्त्तुच
तुष्ट्वादिबुद्धिस्तावत् त्रित्वादिबुद्धेर्वाइणां विनापीत्यर्थः। यद्यपि त्रित्व) नाऽतिरिक्तं त्रित्वादिकमनुपपन्नमिति भावः। प्रत्येकाविश्रान्तेः प्रत्येकापर्याप
विश्रान्तेः। मूलेऽविरोधादित्यादि द्व्यासामेदो हि विरोधे सति भवेत्। गोत्वाश्वत्ववत्· समावेशेपि च परापरभावात्· घटत्वशिंशपात्ववत्· न चेह
तदुभयं संभवतीत्यर्थः। प्रकारान्तरमाशंक्य निराकुरुते। अन्यूनेति। मिथोव्यभिचारश्च संकरप्रसंगान्निरस्तो। संभवी च प्रकृत इति भावः। प्रकाशेप
टीत्यादि। तथा चाविरोधादित्यस्याविरोधसंगादित्यर्थः। द्रव्यत्वसमानाधिकरणेत्यादि। तन्मतेनापादनं। स्वमते विपर्ययपर्यवसानात्। आप
नीतन्मते दोषमाह। यावदिति। सर्वत्र द्रव्येन प्रतीयेतेत्यर्थः। सत्तयासहेत्यायादनान्तरं। अत्र केचिदाहुः। द्वित्वत्रित्वादिकं तु व्यासज्यवृत्तिकमेव सा
मान्यं जातिपदवाच्यं भवतु न वेत्यन्यदेतत्। अनित्यसंयोगादेरिव नित्यस्यापि द्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वे विरोधाभावात्। भिन्नं द्विपयासाग्गणंहस

रसादीनामिव समानेन्द्रियग्राह्याणामपि सत्यपेक्षावच्छेदेन समानदेशत्वे प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वे विरोधाभावात् सहचारदर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात्।
परस्परस्पर्शादिपद्धतिष्वननुगमाच्च। तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वेपि च भेदे प्रत्ययभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अतुल्यव्यक्तिकयोरपि भेदे तस्यैव तन्त्रत्वात्। अन्यथा गोत्वाश्वत्व-
योरपि भेदापत्तिः। एवमतुल्यव्यक्तिकत्वस्याप्यसिद्धेः। विरुद्धधर्मेपि च न्यूनाधिकदेशपर्याप्तवृत्तिकत्वं। अनुगतमत्रांगीकारे च द्वित्वादिसत्त्वयोर्व्यासज्यव्या-
सज्यवृत्तिकत्वमपि। परं तु घटपटं घटपटकुड्यं कुसूलेषु प्रतिद्विकं प्रतित्रिकं द्वित्वत्रित्वप्रतीतावेकतमनाशे तद्वत्त्रैर्द्वित्वादेरपि संयोगादेरिव नाशप्र-
त्ययात्। अनित्यवृत्तिनानाव्यक्तिकमेव द्वित्वादिकं। आश्रयोत्पादविनाशाभ्यामेव च तदुत्पादविनाशौ। असमवायिकार– चाश्रयस्यैकत्वपरिमाणं वा।
एकव्यक्तिवृत्तिकमेकत्वमिव तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वाद्यपि नानेकं। तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वादेः प्रतिबंधकत्वात्। सामग्र्यभेदात्प्रागभावविरहाद्वा
न तादृशद्वित्वाद्यंतरोत्पादः। बुद्धिविशेषस्तु तद्व्यंजको न तदुत्पादकः। अपेक्षाबुद्धिरपेक्षाबुद्धिमतेव च तद्ग्रहेनापि ग्रहप्रसंगात्। तदीयापेक्षाबुद्धिज-
न्यं तेनैव गृह्यते। स्वीयापेक्षाबुद्धिजन्यमेव द्वित्वादि स्वपं गृह्णातीति वास्तवभावकल्पने महागौर[illegible]पत्तेः। तं नानापुरुषीयक्रमिकापेक्षाबुद्धिसम-
संख्यतुल्यव्यक्तिकद्वित्वादिकल्पनप्रसंगाच्च। द्वित्वत्रित्वादीनां च न्यूनाधिकदेशवृत्तीनां नीलत्वोत्पलत्ववत् घटत्वपाषाणत्वादिवच्च प्रतिनियत एम.
व्यंजकव्यंग्यत्वं नानुपपन्नं। द्वित्वादौ च गत्यंतरमसिद्धमत एव द्वित्वादिकं। वस्तुतः सत्यपि द्वित्वे द्वित्वप्रकारकप्रमाणाभावः। नित्येषु च एकव्यक्ति

कंनाव्यक्तिकमेवत्वानित्यं। अनित्ययोः संयोगयोरिवनित्ययोरपि द्वित्वाद्योः समाविषयोर्मिथोव्यभिचारेविरोधाभावात्। अस्तुवातद्व्यनित्यं। तज्जन
केश्वरज्ञानोपगमेप्यवस्थापेक्षणीमतत्तत्सहकारिविशेषतत्र द्वेसाभ्यामेवतदुत्पादविनाशनियमः। द्रव्यतस्यकार्यसामान्यसमवायिकारण
तावच्छेदकत्वेद्रव्यएवानित्या संख्याइतरथानुगुणदावपिसंख्यायांसंख्यांतराभ्युपगमेत्वनवस्थेति। अन्येतुविभिन्नान्येवत्तित्वानामनित्या
नांनित्यानित्यानांचनित्यान्येवाद्वित्वत्रित्वादीनि। अनुगतव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वादियोगात्‌ क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्
त्वादियोगात्‌ क्वचिद्वित्वत्रित्वादीनि। अनुगतव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वादियोगात्‌ क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वादियोगा
त्‌ क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु उपलब्धानुपलभ्यमानत्वसाधर्म्यात्‌ श्यामादौनाधिकायपार्थः। जातिव्यवहारनिमित्तंअसमवायित्वेसतिअ
समवायित्वेसतिअनेकसमवेतत्वंसमवेतत्वंवाआकृतिव्यंग्यत्वमात्रंवेति शंकुरिति संक्षेपः। मूले गुणांतरेभ्योरूपादिसंयोगादिभ्यः।
अतएवाग्रेतस्युनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यंमनेकद्रव्यंवेत्यत्रपुनःशब्दःपरिमाणमनंतरोक्तव्यवच्छिन्नत्तिइतिवक्ष्यति। तत्तात्पर्यंतुव्यवहितोक्तसं
ख्यामात्रव्यवच्छेदव्यवच्छेदे। रूपादयइत्यत्रादिपदेनसंख्यापृथक्त्वसंयोगविभागानिरिक्तगुणमात्रस्यपरिग्रहणमात्रस्यपरिग्रहः। संयो
गादपइत्यत्रतुविभागस्य। बुद्ध्यपेक्षानेकवृत्तिजातीयत्वस्यपृथक्त्वसाधारण्यंमूलस्वरससिद्धं बुसाधनस्येवविशिष्टस्यपृथक्त्वस्यावृत्तत्वं

गु॰शि॰ मुत्पाद्यपतिप्रकाशकारः। पृषद्धेत्यादिना। सलिलमादिर्यस्यापार्थिवपरमाणोस्तदीयं रूपमादिर्येषां घ्राणउकादिरूपाणामितितद्गुणसंवि
ज्ञानबहुव्रीहिणा। अपार्थिवरूपमात्रपरिग्रहः। अयंमूलेसलिलपदंअपार्थिवपरंएकदेशोत्कीर्त्तनंवा। तस्य। तत्तद्धर्मरूपेणनित्यद्रव्यस्य।
घ्राणुकादेः कार्यद्रव्ये प्रकाशेप्रकारवाचीति। अन्यथाहिज्ञापरिग्रहप्रसंगादितिभावः। स्वव्यापकेति। स्वविजातीयसंख्याव्याप्यत्वशून्य
त्वमित्यर्थः। समानाधिकरणेति। सामानाधिकरण्यमिहनिपतंयाद्यं। तथाचस्वव्याप्यानेकवृत्तियावत्संख्याव्याप्यत्वं। स्वाभावासमा
नाधिकरणैकत्वान्यसंख्याभावासामानाधिकरण्यमितियावत्। समानाधिकरणेति। समानाधिकरणमिहव्यापकं। अधिकरणंवा
उपेत्यधिकरणप्रणनूपंतथाचस्वव्यापकयावत्संख्याव्यापकत्वंस्वसमानप्रणेतेसिन्निकपावत्संख्याव्यापकत्वंवार्थः। एकद्रव्योत्पादप्रणे
त्वनिषमेनद्रव्यांतरविनाशोत्पादोपगमेनाद्यं। तत्रचयावत्त्वमशोघत्वं। तेनयुगपत्तुल्यव्यक्तिकपराईद्रूपविरहेपिनक्षतिः। द्रूपमपिचेदंपरा
ईस्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणावर्त्तियावद्द्रव्यवृत्तित्वनिममते। अन्यथापेक्षाबुद्धिविषयीभूतानाधिकदेशवृत्तिपरार्द्धद्रूपोत्पादेद्व्यत्वत्वेरधि
कदेशवृत्तेरधिकदेशवृत्त्यकत्वेनाव्याप्तेः। तादृशव्यापकत्वेनाव्याप्तेः। तादृशव्यापकजातीयत्वंवावक्तव्यं। साजात्यंचबहुत्वव्याप्यजात्यावो एम०
ध्यं। परार्द्धत्वंचेहतथा। एकत्वपदादित्यादिसहपैकशेषविरहेषमात्रविजृंभितं। वस्तुतस्त्ववांतरलिंगसंख्यावोधविरहस्थलेएवदोषदा

द्रव्यारा वैकशेषानभ्युपगमो वेत्यप्यपास्तं। अवांतरलिंगसंख्यावोधस्य विनैकशेषमसंभवात्। स्वतंत्रास्तु कार्यकारणभावनिरूपकसंबंधि
नः कार्यकारणान्यतरस्य वा एकार्थप्रत्यासत्त्या कारणत्वेनात्मान्यसमवेतासमवेतधर्मसमवायप्रयत्नादिना विशेषितेन यत्नेन न कारण
त्वं मानाभावात्। परं तु यद्धर्मवंतमंतरेण यद्धर्मवतो नोत्पत्तिस्तद्धर्मवान् तद्धर्मिणः कारणं कल्प्यते। न च सत्तामपेक्ष्य वुद्धौ सत्वाद्यपेक्षु
द्वित्वादीनामेकत्वमंतरेणानुत्पत्तौ किंचित्प्रमाणमस्ति। अतो न द्वित्वादेः कारणमेकत्वं। एवमेव पृथक्त्वमपि नावयविनामेकत्वकार।
एतेन पृथक्त्वं व्याख्यातं। मूले द्रव्यांतरापेक्षेत्यादि। न यावत्तत्तद्व्यणुकत्वत्रित्वादिजनितात्तत्तद्द्वित्वत्रित्वादिकात्कार्यत्रित्वादिक
मिति न कारणगुणपूर्वकत्वायोगः तत्तद्द्वित्वत्रित्वादिकात्कार्यत्रित्वादिकमिति न कारणगुणपूर्वकत्वायोगः तत्तद्द्वित्वादिभिरेकत्वै
स्तत्कार्यत्रित्वादिकं जननीयमिति क्रमेण कार्यः। एकत्वस्य त्रित्वादिविजातीयत्वात्। अन्यथा कारणगतयोरेकत्वाभ्यां द्वित्वेन वा कार्ये त्रि
त्वाद्युत्पादः संभवादुदासीनैकत्वाद्यनुसरणमफलं स्यात्। कारणमात्रे गुणपूर्वकत्वे कारणकारणगुणपूर्वकत्वे च कारणगुणपू
र्वकत्वमप्रत्यक्षमित्याशंकते। कारणेत्यादि। कारणशक्तिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं स्यादित्यत आह। किंचेति। नैरित्यादि बहुवचनं द्वित्वा
दिकमित्यादिपरं वा नास्यापां। उदासीनैकत्वस्य प्रत्यासत्तिविरहेणैकत्वाजनकत्वात् त्रिभिर्द्वा परमाणुभिर्द्व्यणुकानारंभात्। अत एव

गु॰ शि॰ त्वादिः कारणगुणपूर्वकत्वात्। आंतरालिकद्व्यणुकानुपपत्तेः मतेन चातयाऽभिधानं। तथा च ताभ्यां चैतेरितियथामतं योजनीयं। कारण
विशेषस्य स्वभावागः शंकते। कार्यमित्यादि। कारणगतेनैकत्वेनैकत्वजनयितव्ये कार्यद्रव्यमपेक्ष्यतेन स्यात्तयः स्वाश्रयद्वित्वेनतु स्वाश्रमेन।
कार्यद्रव्यमितिनाविशेषद्वयस्यर्थः। निराकरोति। नकार्यपि सृयापीति। कार्यंकारणद्वित्वेयासामग्री सा कार्यकारणत्रित्वेपीतितयोरभेदप्र
संगः। त्रित्वेऽतिरिक्तैकत्वानदाश्रयापेक्षापामपिद्वित्वसामग्री प्रभवत्वेन तस्यद्वित्वेपि शेषत्वापत्तिरित्यर्थः। पूर्वोक्ते एकद्रव्यं प्रसत्येतेनसत्वाद्वित्व
त्रित्वाघविशेषप्रसंगाद्दोचशंकतेप्रकाशकारोनचेति। त्रित्वमित्यंतेन आश्रयनियमस्य पयाधकार्यभेदमुपयाधकार्यभेदमुपपादयति
प्रागभावेति। एतेन प्रागभावस्यापेक्षणीयत्वेन। एकैकस्यैवद्वित्वादेः अविरलजलग्रहित्वधारोत्पत्तिरपिनास्ति। ईश्वरीयापेक्षाबुद्धिजन्य
त्वावादिनामिवास्माकमपिकालविशेषादेरपेक्षणीयत्वान्नद्वित्वनाशादेर्विनाशइतिनाविनाशप्रसंगोपीतिमूलेद्वित्वद्विपपत्त्याद्यैवेति।
घटविशेषत्वपाषाणत्वयोर्मूलाग्रावच्छिन्नयोश्च पुरुषत्वनृषत्वत्वस्संयोगयोर्वारणायसमानदेशत्वंसमनियतावच्छेदकावच्छेदकत्वापर्य
कं। विभिन्नपुरुषीयद्वित्वाद्योर्वारणायसमानेंद्रियग्राह्यत्वं एकेंद्रियव्यक्तिवेद्यत्वापर्यकं। द्रव्यावयवयवबहुत्वयोर्व्यभिचारसंभवेगुणत्वेन आ एम॰
द्रव्यत्वेनवाविशेषणीयं। व्यंजकनियमः एकव्यक्तिकमात्रव्यंग्यत्वं। यद्यप्येकप्रयत्नकृदृषत्वान्स्यैकत्वद्वयविषयत्वप्रयोज्येणाद्विप्रयत्न

ज्ञानस्यापि द्वित्वविषयताघटितव्यंजकतयापि पृथक्त्वरूपज्ञानं विना द्वित्वपृथक्त्वाग्रहात्तस्यावश्यकत्वेन तादृशं संख्यापृथक्त्वविषयत्वाभ्यां न कार्यकार
णाभावग्रहो मानाभावादिति नातिप्रसक्तप्रतिषेधः। एवं च स्नेहद्रवत्वादीनामन्योन्यव्यंजकत्वस्वसन्निकर्षव्यंग्यत्वानां एकैकग्रहप्रतिबंधकदोष
विशेषाभावव्यंग्यत्वानां च वारणाय स्वस्वसत्ताकर्षेत्तरभावत्वेन व्यंजके विशेषणीयं। व्यंजकत्वं च व्यक्तिस्वरूपयोग्यता तेन कदाचिदेकैकमात्रग्र
हेपि न व्यभिचारः। व्यक्तिश्च लौकिकः साक्षात्कारो विषयजन्यं ज्ञानं वा। एवमेव च वर्णानां तथात्वं ध्वनीयं। परं तु ते निरुक्तहेतुशालिन एव ष
ष्ठीकारणीयाः। पक्षाग्रप्रतिनिपतद्व्यंजकव्यंग्यत्वं उभयाविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं परस्परजनकयोः पर्यधिकरणत्वरूपायोर्म
जोश्चावच्छिन्नयोः ग्रहे पुरुषसंयोगयोर्नीलनीलत्वयोर्घटघटत्वयोः पाषाणत्वयोर्जलत्वकरकात्वयोर्द्रव्यावयवसंयोगयोश्चकारणपरसंतप्र
ज्ञाकार्यकं। अवच्छेदकत्वं च देशकालसाधारणं बोध्यं। रूपरसादौ व्यवहारणाय विशेष्यतद्रूपविशेषक बहिरिंद्रियव्यक्तिविषयत्वाद्यत्वं लौकिके
कसाक्षात्कारविषयत्वं एकज्ञानजनकत्वमिति यावत्। तेन विभिन्नपुरुषीययोः समनिपतद्योर्न व्यभिचारः। कदाचित्त्वं भवतोश्च समनि
पत। रोर्देशकालयोर्द्रव्यावयवबहुत्वयोरेकज्ञानजनकयोर्निरुक्तसाध्यवत्त्वमपि। पृथक्त्वग्रहे त्वावश्यकसंख्याग्रहः। अभिभवादिदूरत्व
संकोचादिवशात् रूपस्पर्शपरिमाणसमवेतावीतरजातप एवं न गृह्यंत इति मतेनेदं। असति प्रतिबंधक इत्यनेन चानिरुक्तव्यंग्यत्वं

गु॰ शि॰ विशेषगुणीयं । निसक्रहेतुशाजिनोस्त — मिलितापत्येकंचत्तानजनकत्वमसंभावितमेव । संभाव्यत्वे वा साध्ये हेतौ वा विषयत्वेन जनकत्वं विच्छ्रण ।
यो ऽत्यं चैकसाक्षात्कारविषयशब्दानामेव तत्पात्वं साध्यं । परेण तेषां परस्परव्यभिचारियाहकत्वाभ्युपगमात् । पक्षविध्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छे
दत्वमतेएकदेशावच्छेदत्वस्पतत्रूपेन वरणसंयोगयोरेकैकमात्रग्रहसंभतेन समानियतदेशानविशेषितस्य हेतुत्वे सर्वसमंजसं । अ
तएव एकरूपत्वरूपस्पर्शपरिमाणस्नेहद्रवत्वानां कदाचिदेकैकमात्रग्रहसंभवेपिन क्षतिः । परंतु परेण शब्दस्यापि व्याप्यवृत्तित्वाभ्यु
पगमात् पक्षधर्मतासंपत्त्यै तथाभिधानं । यदि च व्याप्यवृत्तेर्देशादवनित्यस्य कालोपि नावच्छेदको मानाभावात् । एकत्र धर्मिणि तिभावाव
योर्विरोधेनैवावच्छेदकमेदाभ्युपगमात् । न च क्वचिदेकस्मिन्नित्ये तदभावयोः संभवः नित्यस्य देशकालविशिष्टप्रतीतिस्तु हतित्वमवगा
हते तत्र चाच्छिन्नत्वावगाहिनी तु भ्रांतिरेवेति विभाव्यते तेन दाएकावच्छेदेनेत्यनियमेन नियोऽनवच्छेदकान्वेषत्वमर्थाद्वक्तव्यः । तदनवच्छे
दकत्वं च तत्रानवच्छेद्यत्वकृतं अतो न शब्दावच्छेदकाप्रसिद्ध्यापि क्षतिः । समनियतकालजलपटुयादिवारणायसमानदेशत्वं । यदि च घटत्वा
देः संस्थानविशेषरूपपाषाणत्वादेरपि रूपादिविशेषो व्यंजकः । अग्रहणं च तत्स्व विनापि दोषं तद्ग्रहात्तदा समनियतव्यक्तिकत्वं वाच्यं स एम॰
वेदिदं समवायेन वृत्तिमधिकृत्य साएक । स्मित्रेव काले गोत्वादितदभावयोर्बाधावच्छेदकत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति । अथवा एकावच्छेदेन सेक

तेनपिचपाकवादिमतेऽनुभिकगंधयोर्निरासः व्याधिकरणयोस्तयोर्वारणाय समानदेशत्वइति । समनियतव्यक्तिकत्वइत्यर्थः । तेनरूपत्वादि
त्वप्रभात्वस्याग्रहे ऽपि स्पर्शस्य इंद्रनीलप्रभायां च श्वैत्याग्रहे प्रभात्वस्यग्रहेऽपि तयोर्व्यभिचारः । मूलोक्याव्यवच्छिन्नयोः प्रभात्वतत्संयोगयोरनुद्भूत
त्वस्पर्शवत्त्वयोः स्पर्शनग्रहणायोग्ययोर्वारणाय । ऽ समवेतत्वमपि वक्तव्यं । रूपरसयोः परिमाणयोः स्नेहद्रवत्वयोः
प्रत्येकं गृह्यमाणयोर्वारणाय समानेति । समनिंद्रियग्राह्यत्वं च प्रतिनियतैकैकेंद्रियग्राह्यत्वं दर्शनस्पर्शनोभयाग्राह्यत्वे । सति एकेंद्रियग्रा
ह्यत्वं अग्राह्यत्वं ग्रहणायोग्यत्वमिति ज्ञेयः । प्रकारेणमस्तु द्वित्वं तु तुल्यन्यायेन ग्राह्यतइति तत्र व्यंजकांतरापेक्षां । स्वीयापेक्षाबुद्धित्वादिकं प्र
त्यक्षमिति मूल एवाभिधास्यते । तेनावनादौ च बहुत्वावांतरजातिविशेषग्रहएवापेक्षाबुद्धिविशेषापेक्षापीति न काचिदनुपपत्तिरिति । अ
पेक्षाबुद्धिव्यंग्यं । अपेक्षाबुद्ध्यधीनव्यक्तिव्यक्तं । द्वित्ववृत्तिसामान्यज्ञानसमकालमित्युत्पत्तिकालमभिप्रेत्य । तथा च द्वित्वगुणज्ञानक्ष
णकालमित्यर्थः । क्वचित्तु द्वित्वगुणनाशेनेति पाठः तस्य कारणेकार्योपचारादपेक्षाबुद्धिनाशेनेत्यर्थः । उपलक्षणं चेदं । बुद्धिद्वित्वयोर्भि
न्नेंद्रियवेद्यत्वापत्त्यप्रसंगातइति ।। योर्वा पर्ययग्रहः क्वचित्कथंचिदुपनयादिवशात् । मूले तेनानुविधीयमानत्वादिति । तेनोत्तरस्य
ण घटादिव्यंजकालोकादिवारणाय व्यंजकत्वानुपपत्तेरिति । प्रकाशेऽनत उक्तमित्यादि । तथा चाभिव्यक्तावनुविधानं विवक्षितं नस्व

गु॰ शि॰ जावितिभावः। प्रतिनियतवेगवृत्तिजातिमत्त्वं वा न्ति वक्ष्यति। प्रतिनियतवेगा वेगाजातिस्तद्वत्त्वं वा। आद्ये पूर्वोपदर्शितजातीये सर्वत्र तरुपादौ निर्विक-
ल्पकजीवनयोनिप्रयत्नयोश्च व्यभिचारः। असिद्धिश्च परस्य। द्वितीयेनुस्वतोप्यसिद्धिः द्वित्वादेर्नानापुरुषवेद्यतोपगमादित्यरुचिरतास्यर्याम्याम
हृ। तद्गीत्यादि। जागरा वेतितत्पातायां संप्रदानानां पुरुषाणां वेद्यावेद्या वा याव्यक्तिस्तद्वृत्तिजातिमत्त्वं वार्थः। नानापुरुषवेद्यावृत्तिवेद्यजातिमत्त्वं
वेतितत्त्येयं। व्यवधानेन। व्यवधायकेन परंपरं पाइन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबंधात्। मूले ऽभिव्यंजकइति। अभिव्यंजकत्वं समवेतोत्पादकत्वे मानाभा-
वादिति। पूर्वोक्तत्रेति युगपत्द्वित्वद्वयानुपलंभात्। इदंचाभ्युपगमात्रं। द्वित्वादेः समानपुरुषीयद्वित्वादिप्रतिबंधकत्वोपगमेतु द्वित्वांतरानु-
त्पात्पानुपलंभो संपत्तिरितिमंतव्यं। प्रकाशेकार्यद्रव्येत्यादि। अत्रकार्येति द्वित्वकालेविनश्यद्द्रव्यस्यत्स्यनित्यद्रव्यं चतदानीमविनश्यद्द्रव्यस्या-
स्योपलक्षकं। गुणत्वेत्यस्यमूलस्यतेनेत्यादिः। आश्रयपदेनेत्यादि। तथा चगुणेतिप्रागभाववारणायेतिभावः। मूले गुणपदं असमवायिकार-
णता शानाश्यगुणपरमितितुभावः। प्रत्यक्षं लौकिकप्रत्यक्षं। मूले धर्मधर्मिभ्यामित्यस्य तद्रूपसंबंधाच्चेति शेषः। कारेणेति। ककारपदं
विजातीयशब्दपरं। द्वितीयशब्दपरं। द्वितीयककार एवकत्वविशिष्टबुद्धौ भातिविरहात्। विशेषणावद्द्सत्तोपि विशेष्यस्यकं पंविशिष्ट १७०
ज्ञानविषयत्वमितितु द्विंत्यं। द्वित्वादिविरोधीति। विरोधोभेदः एवमग्रेपि। आश्रयाणामाधुर्यास्यतमरसत्तोपि विशेष्यस्यकं पंविशिष्ट

तद्बहूनां त्रित्वाद्यन्यतमसंख्यावत्त्वनियमात्। बहुत्वत्वानां त्रित्वादित्वंशयोनानुपपन्नइत्यत आह। त्रित्वाद्यवित्ति। बहुत्वस्येत्यादि बहुत्वशतत्वप
देशजातिविशेषपरे। द्वित्वातिरिक्तेति वार्थः। एतादृशोपाध्यनिष्ठेपि त्रित्वादिषु बहुत्वव्यवहारात् एकत्वद्वित्वादिवत् बहुत्वत्वमपि संख्यात्व
व्याप्यजातिविशेषः। तद्व्याप्यं तु त्रित्वत्वादिकमित्यपि केचित्। बहुत्वस्य तत्त्वस्य। स्वेन समानजातीयात् त्वाश्रयात् प्रकर्षेण समं सामानाधि
करण्यं न स्यात्। द्वित्वत्वादिवत्। संख्यात्वव्याप्यजातिव्यापकत्वात् तथात्वं नानुपपन्नमिति तु ध्येयं। तेन विशेष्ययोर्बुद्धी इत्यर्थः। असतोपि विशेष
णस्य विशिष्टबुद्धिं प्रति कारणत्वं नियामकत्वमिति स्यात्। अनेन निराकृतं तस्मादित्यर्थः। रूपादेरिवैकत्वस्यापि सत्त्वं। तस्य स्मरणमनुभवसिद्धं
न च वस्तुस्वभावादिनापि द्रव्यपारतंत्र्येण तत्स्मापत्तिः। गंधत्वादिविशिष्टगंधज्ञानस्येव एकत्वे विशिष्टे। एकत्वज्ञानस्य संस्कारजनकत्वे बाधकाभावा
च्चा अनुभवसिद्धोपेकत्वरूपप्रतीत्यनंतरं अयमेकोयमेक इति प्रतीतिः। न च भवतां तद्धेतुत्वादेः किंचिन्नियामकमस्ति। तथात्वेपि वानुव्यवसायः
केन वारणीय इत्यत एवैकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धिमंगीकृत्याह। यद्यपीत्यादि। संस्कारजननसमर्थत्वं जनयतः केन वार्यताम्
त्यत आह हेतुद्रव्येति। सत्यपि विरोधिगुणे ज्ञानाविनाशस्यादृष्टस्यापि फलेनैव कल्प्यमस्यान्यथानुपपत्त्या। द्वित्वनिर्विकल्पकसामग्र्याः प्रतिबं
धकत्वमास्थीयत इति भावः। एवं च निर्विकल्पकद्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसाधारण्याद्वित्वज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वमास्थातुमुचितं तथा

सति द्वित्वविशिष्टद्रव्यत्वप्रत्यक्षकालेपि द्वित्वं लभ्यते। अत एव चाविरलत्वया द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसंतानोपि सूपपादः। प्रकारांतरेणापि द्वित्वविशि
ष्टप्रत्यक्षं संभवति। तथाहि। अपेक्षाबुद्धिः अथ द्वित्वं अपेक्षाबुद्ध्यंतरं च प्रतिबंधकविरहात्। ततः पूर्वापेक्षाबुद्धिविनाशः द्वित्वनिर्विकल्प
कद्वित्वांतराणि। अथोदीच्यद्वित्वे द्वित्वविशिष्टज्ञानं ततो द्वे द्रव्ये इति बुद्धिरिति। अनुमितित्वविशिष्टानुमितित्वस्य एकमात्रसुखोत्पादे सु
खत्वविशिष्टसुखत्वत्वस्यैव चोपनयवशाद्वै द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं स्थूलं कालमालंब्य वर्त्तमानावभासस्यापि केचित्। घ
टकमित्यादि। आलोकादिसंयोगस्योद्भूतरूपस्य च विरहेणाप्यंतरवारणाय पक्षसत्त्वं विशेषितमुद्भूतरूपवदिति पक्षविशेषणं। इंद्रि
यां चक्षुः। हेतौ सति प्रतिबंधकाभावे सति चक्षुर्मनोयोगादाविति च पूरणीयं। द्रव्यत्वमविवक्षितं। अनेक इति। अनेकद्रव्यवत्त्वस्य साम्ये
तुल्यकसूत्रणादौ वैपरीत्ये च महत्त्वोत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षात्। अवयवतदवयवपरंपरासाधारणानेकद्रव्यवत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। लाघवाच्च महत्त्वमेव प्र
त्यक्षप्रयोजकमिति तु तत्त्वं। जात्यभावः महत्त्वे महत्त्वदीर्घत्वातिरिक्तवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिसामान्याभावः। सात्कौ — कारविरोधित्वं तदवच्छेदकत्वं
साक्षात्कारविषयवृत्तिवृत्तित्वमिति यावत्। तेन न परममहत्त्वस्यातींद्रियत्वेनाप्यंतरं सिद्धसाधनं वा। संख्यापृथक्त्वादिषु व्यभिचारवारणाय एम॰
प्रयोजकांतं। साक्षात्कारो द्रव्यस्य तेन संख्यादेः स्वस्वजातिसाक्षात्कारकारणत्वेपि न क्षतिः प्रयोजकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं उद्भूतरूपवत्त्वादि

नावयवादेर्न्नानादिमत्त्वेन चात्मनः प्रत्यक्षोपगमादित्यपि केचित्। अदृष्टवारणाय मूर्त्तेति। पिशाचशरीरादिजनकतावच्छेदकसंयोगगतजातिविशेष
स्य सत्त्वादेकवृत्तित्वेन विशेषणाज्ञानस्य योगे व्यभिचारः। तुल्येति तावतापि संदिग्धोपाधित्वं दुर्वारं अप्रयोजकं चानुमानं। यद्यप्यभेदेनान्वयस्यौ
त्सर्गिकत्वात्सामान्यशब्दस्य समभिव्याहृतविशेषपरत्वेन तुल्योत्पत्त्यत्वे उत्पत्त्यत्वस्य जातिविशेषत्वेनान्वयविरहात्। अन्यथा गोवलीवर्दन्यायविशेष
प्रसंगात् प्रकृते च यथासंभवाच्च। न चापि अस्ति तात्पर्यविशेषे सामान्यशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसंगेन समभिव्याहृतेतरविशेषपरत्वमभिप्रेतमतस्मायो
मूलेऽभिहितः। मूले विकल्पे पदस्यादि। प्रकर्षमात्रमहत्त्वप्रकर्षस्याभावः। प्रकृष्टमहत्त्वमिति यावत् तस्याभावः। एवमग्रेपि प्रकृष्टदीर्घत्वाभावो वो
ध्यः। ह्रस्वत्वं ह्रस्वस्य ह्रस्वत्वस्यार्थः। महत्त्वव्याप्यमेव दीर्घत्वं तयेष्यते महत्त्वविरुद्धं चाणुत्वादिकं अस्ति हि मतो न साध्याव्यापकत्वं परमाण्वादेः स्वप्र
त्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्ववत्त्वे प्रत्यक्षत्वापत्त्या न साधनव्यापकत्वमित्याह प्रकाशकारः। महत्त्वेत्यादिनोद्भवापत्तेरित्यन्तेन। महत्त्वमित्येतेन। वस्तु
तो महत्त्वसाम्येपि दीर्घत्वस्योत्कर्षे रागप्रत्यक्षोत्कर्षात् तदपि तत्प्रयोजकं। महत्परिमाणमिति। सत्तागुणत्वाभ्यां रूपादिसाधारणी जातिरनुपलं
भबाधिता। जातौ गुणत्वाव्याप्तित्वं हेतौ च योग्यत्वं विशेषणं देयमिति नापत्तिरव्यभिचारौ। घटस्येत्यादि। साध्ये नानाजातिव्यापकत्वेन जा
तिविशेषणीयाहुः स्वासंभिन्नत्वेत्यादिना नानाविधविहितक्रियाजन्यनानाविधस्वर्गवृत्तिसुखत्वं च व्याप्यैकजातौ मानाभावत्। यथा कथंचिद्

गु॰ शि॰ गुजत्वमात्रस्य कारणतानवच्छेदकत्वात्। शतत्वानंतप्रसंगाच्च बहुत्वस्य सङ्ख्यात्वादिविशिष्टस्यैवाशक्तिरिति तु टीकाकृतः। शजातीयावधि
त्वं सजातीयमनिष्ठोत्कर्षावधित्वं एवमनयादिशा तत्र तत्र सजातीयनिष्ठापकर्षावधित्वं चाक्रव्यमित्यपि सकलजप्रसमुदायमाहुः। दीर्घत्वप्र
कर्षेस्यादि। दीर्घत्वप्रकर्षाभावापेक्षा इति पाठः प। दीर्घापेक्षा इति पाठे तु ह्रस्वव्यवहारो ह्रस्वव्यवहारप्रयोजकप्रकृष्टदीर्घत्वाभाव इत्यर्थः तु
ल्यमिति वस्तुतस्तेषां व्यक्तिबाहुल्यस्याप्रयोजकत्वे त्रिभिः परैरनवरोधात्। शतेन नैकत्वेऽपि महत्त्वप्रकर्षो न स्यात्। अस्माकमपि तु न शतेन
तुदैरेकेन महत्तोमहत्तावत्त्वात् तु दैः पंचाशता पंचाशता च महत्त्वद्वित्वावच्छे परं तु सामानाधिकरण्यव्यक्ति। बाहुल्यमेवाप्रयोजकमिति मंतव्यं।
अवयवे परत्वाणुत्वादस्य संख्योत्पत्तिकाले संभवादाह। एकत्वं चेति चकारपरत्वादिसंबंधसमुच्चये अन्यतरेति वस्तुतस्तु दैर्घ्यं न उपपर्ध्यो भा
वावच्छिन्नैः समानदीर्घभावे पंचभिर्वारत्वधारणयाविधेर्दशभिर्दीर्घतरे च्छन्निचतुरैवावे धनु विनापि च संयोगभेदे गगनानां दीर्घतरादिव्यवहा
रात् संयोगवैजातीयमित्यर्थः। म्हदास्तु त्रुट्यावेव विश्रामात्। घ्णंणुकादिकमेव नास्ति हृस्वत्वं तावत् ह्रस्वत्वं निराकृतं चानेकद्रव्यवत्वस्य। प्रसत्तश्च प्रयो
जकत्वं नित्यस्य च गगनादि महत्वस्यामहत्वेऽजनकत्वं स्पर्शासमानाधिकरणत्वात् समवायिकारणविरहाच्च अस्तु वात्र सत्त्वेनुवृत्तं च संख्यैव परि रम०
माणजनकेति प्राकृद्व्यणुकादिसत्वेऽपि अनुत्पादिप्रमाणाभावः द्रव्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् तस्यापरिमि। तावत्त्रित्वादिति द्र्याच तत्कप्रसरात् तन्नवेप

रम्पमहत्त्वमपिनस्यात्तस्मादेवैतस्मैसूत्रउपपदेतिउपवर्जितसमभिव्याहृतंयत्पदंतन्निबंधनाविभक्तिरुपपदविभक्तिः॥ यथास्पृहधातुयोगेपु
ष्पेभ्यःस्पृहयतीत्यादौकर्मणिचतुर्थीः अन्यशब्दस्यशब्दपरत्वेयदान्यपटः पृथक्भिन्नइत्यादौपंचमीनस्यात्ः अर्थपरत्वेसूत्रेइतरपदमुप
लक्षणत्वसूचनाय। नञर्थेति। यथावान्योन्याभावएवनञर्थोनतुतद्द्विविधस्तत्पोपपादितंनञ्वादेअघटइत्याधर्म्युत्तुपमात्रे। अघटपदं
जानीहीत्यादौप्रथमायाइवसमासेपंचम्याअपिलोपेभ्रान्तिविरहात्। तात्पर्यंतुघटात्पटोनघटस्यभेदइत्यादौपंचम्यानुपपत्तौ। अत्रवदंति।
अन्योन्याभावएवपृथक्त्वंप्रामाणिकप्रयोगाधीनंचैतत्तेषुशब्दप्रयोगेपंचम्यनुशासनमन्यथोपपद्यमानेनार्थांतरसाधकं। अतएवेहपृथ
ग्रसःपृथगित्यादिव्यवहारःप्रामाणिकानां। गुणांतरवत्ताविषयत्वेबाध्यत्वापत्तेः एकत्वादिवत्परंपरासंबंधेनतदापितत्रवर्त्ततइतिचेत्। त
द्रूपात्ररूपंपृथगिमपिव्यवहारापत्तेः। अवध्यभेदेनचपृथक्त्वेदोषगमेएकस्यैवकौअनंतकोटिपृथक्त्वकल्पनापत्तेः अपिचैतदीयंरूपमे
तस्मात्पृथगित्यादिव्यवहारानुपपत्तिः। तत्रान्योन्याभावपरत्वंपृथगादेरितिचेत्। सत्यं। पंचमीतुकमर्थमाहइत्यभिधातव्यं। प्रतियोगित
मितिचेत्। घटापेत्यादेरपिप्रसंगात्। शब्दविशेषयोगएवपंचम्याः प्रतियोगित्वबोधकमितिचेत्। आपाततोऽसिमार्गेणघटात्पूर्वइ
त्यादौचपंचमीप्रतियोगित्वमेवाह। पूर्वत्वादेःप्रागभावादिघटितत्वात्। घटात्पटःपृथगित्यादिप्रत्यक्षंपटादेरवधित्वंविषयीकुरुतन

गु॰ शि॰ तिपुनरसिद्धं॰ द्विपृथक्त्वंतु॰ नूपसुदरपराहतं प्रत्येकविश्रान्ताभ्यामेव पृथक्त्वाभ्यांद्वौपृथगितिबुद्धेरुपपत्तेः। घटपटौमिथः पृथगितिबुद्धिर्जायत
एव॰ नजायतेतुपरावधिकपृथक्त्वस्य घटेविरहात्। मूलेएकपरत्वस्यएकतरनिष्ठपरत्वस्यअन्योन्यापेक्षितत्वात्॰ अन्यतरावधिकत्वात् दै
शिकयोश्चविभिन्नदिक्त्वपरत्वस्यतदन्यापेक्षितत्वात्तदुभयावधिकत्वादित्यर्थः। कालिकयोः परत्वयोरन्योन्यावधिकत्वस्याभावात्। दैशिक
योश्चविभिन्नदिक्त्वपरत्वस्यतदन्यापेक्षितत्वात्तदुभयावधिकत्वादित्यर्थः। कालिकयोः परत्वयोरन्योन्यावधिकत्वस्याभावात्। दैशिकयोश्चविभि
न्नदेशस्योभयापेक्षयामध्यस्योभयनिष्ठयोस्तत्संभवेपि ग्रंथस्यतत्परत्वेनत्राप्येकस्यपरत्वादिसाधयिमत्रंपातंगतेः। प्रकारोपेक्षाबुद्धेरि
त्यस्यद्रव्यद्वयेसमानाधिकरणपृथक्त्वाभ्यांवेत्यर्थं तैसैवेत्यस्यविशेषणविषयतया। तिशेषः नूपादीति त्रिपोविंशतिपदंयावत्तां समवायि
कारणत्वसंभवस्तत्परं। परत्वादीनामसमवायिकारणत्ववाधात्। विपर्ययेननैरर्थ्यांतरं। पूर्वसंयोगाभावः संयोगस्यकारणंनतुसहकारीत्यत
आह। समवायिकारणंचेति। पदद्वयं संयोगपदं द्रव्यपरं। अभावश्चध्वंसः महापटनाशेतस्यैवायव्यवस्थितसंयोगेभ्यः खंडपटोत्पत्तेः ननुभावा
नपेक्षत्वंतद्व्याप्यमतआह॰ समवायीति। अपत्वाजनकभावानपेक्षत्वं तद्व्याप्यमतआह। तथेति। त्वाजनकेतित्वजन्यजनकाजनकेतित्वत राम॰
मानजातीयाजनकेतित्वनिष्ठजनकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाजनकेतिचार्थः निनत्वाजनकावयवानरापेक्षितेपिन क्षतिः। त्वविजातीय

नं सवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं । मूले एतेन । संततिसंयोगे द्रव्यस्यानपेक्षितत्वप्रदर्शनेन । सोऽसमुत्तरेति । यद्यपि स्वपूर्वस्थापितत्वपूर्वस्त्वं तु संयोगो
नियमेनोत्तरभावित्वं तु संयोगांतरस्य चिह्नतादृशांतत्वं तत्रापेक्षते । तथापि तादृशजातीयत्वं वक्तव्यं । तादृशश्च अवयवद्रव्यारंभकश्चरमोवा
वयवसंयोगः । इत्थं च भावभूते ननु पादेयं विपरीतो वेगस्तदभिहन्यमानद्रव्यविपरीतवेगोत्कर्षेणाभिघातकद्रव्यविपरीतकर्मोत्कर्षदर्शना
त् । तस्यापि तद्धेतुत्वमिति हृदयं तज्जनकेति । यद्यपीदमभिहन्यमानमात्रकर्मजनके ऽभिघाते ऽव्यापकं । तथापि तादृशजातीयत्वं वक्तव्यं । कारण
महत्त्वमिति विजातीयापेक्षितत्वमतिप्रेत्य अपिर्वा अध्याहर्तव्यः । संयुक्तेत्यादिसूत्रे अये रोषस्वं वैशेषिकं तूपादानपतीशेषः । इदं त्ववधातव्यं द्र
व्यारंभे निरुक्तनिरपेक्षत्वं गुणकर्मारंभेपि तत्र च निरुक्तसापेक्षत्वं द्रव्यारंभेपि स तु लभमिति । एतत्तु वक्तव्ये द्रव्यारंभेपि नियमेन विजातीयस्य
र्त्तगुणानपेक्षत्वं । अदृष्टादिव्युदासाय पर्यवृत्तेति । यदि च द्रव्यविशेषे रसादिविशेषोपि हेतुस्तदा रसायनस्यैव न गुणोविशेष्यः । गुणकर्मारंभेपि
तादृशरूपः कचिन्नतदपेक्षितत्वपर्यवसन्नः । तेनादृष्टनिरपेक्षेणावयवसंयोगादिनावयविसंयोगादिजननेपि न क्षतिः । परिमाणजनने
महत्त्वापेक्षणात्कर्मजनने नियमेन वेगापेक्षणादिति । प्रागभावप्रतियोगी सादीत्सर्वत्र ज्ञानेनतरेति संबंधिद्रव्यातिरिक्ते । निसाक्षादिति च व
क्तव्यं । कर्मेत्यादि । अवयविनोपि कर्मजनकत्वादसमवायीति । वेगस्थापितयालादनेकाश्रितेति । सत्तादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणानिष्ठा मा

वप्रतियोग्यपर्यका। कर्मजनकव्यक्तिसंग्रहायजातिगर्भता। गुरोरिति। गुरुत्वविशेषाणांस्नानादीनांप्रत्येकं च कारणघटकत्वं। कर्मविशेषोवेगजन्यः। उक्तो। उ
क्तशपं। तदस्मिन्नुत्तरक्रियाया विभागस्य पूर्वसंयोगनाशस्य वा उत्पादकालेपि तत्र द्रव्ये ऽन्यतरकर्मजसंयोग इत्यत आह तेनेति संयोगानकूलेति। संया
गैकदेशं दर्शयति। यत्रेत्यादिना। कस्यचिद्विभागस्य च्यवमात्रं। पथ्याहि संयोगस्यस्त्वजनककर्मणो नाशकत्वं। अन्यथा उत्पन्नमात्रस्य कर्मणः पू
र्वेनिन संयोगेन चलजो वा पूर्वसंयोगनाशकाले उत्पन्नस्य संयुज्यमानकर्मत्वेन तत्संयोगेन विनाशात् उत्तरसंयोगानुत्पत्तिप्रसंगात्। तथा स्यानु
कूलविभागस्यापि। अनुकूलश्च एको द्वौ वेति न कश्चिद्विशेषः। अन्यतरोभयकर्मजाभ्यां जनितयोः शब्दयोर्वैजात्यस्यानुभवाद्द्वैजात्यसिद्धि
रित्यपि वदंति। कर्मता ष्टात्परंपरासाधारणस्वाश्रयसमवेतत्वशून्य एव संयोगजनकं। तेन न परमाणुकर्मणा तद्दीपद्व्यणुकावंतावयवि
पर्यंतेतत्संयोगः। कारणः कार्यस्य समवायि। अकारणं। तस्य कार्यस्य साक्षात्परंपरासाधारणसमवायित्वशून्यं। तद्दृश्यपदवृत्तिः संयोगः तत्र कार्य
तेन कारणेन समं संयोगं जनयति। तेन न तुरीपवीरणसंयोगात्पटवीरणसंयोगः। न च एकस्य कपालस्य कपालांतरावयवपरंपरयासंयोगा
न तमासमं संयोगो घटस्य। नाप्येकस्य पाणेरंगुल्यान्तरेः संयोगात् पाण्यंतरेतरुसंयोगः। नापि शाखायास्ति संयोगान्तरुशरीरयोरन्योन्या रम॰
चयवपरंपराभ्यां संयोगः। केचित्तु साक्षात्परंपरासाधारणकार्यसमवायिवृत्तेरेव संगस्य तत्र कार्ये संगजनकत्वमिच्छंति। न च समवाय्यसमवा

पिसाधारणासमवायित्वं दुर्वचं। तत्संयोगस्य तद्रूपपोग्यत्वस्यैव प्रकृते तन्त्रत्वात्। तेषां तत्तत्परमाणुसंयोगादेव तत्परमाणवीयद्व्यणुकाद्यंत्यावयवपर्यंता
नां तत्संयोगः। एकं तु कपटवादिनं तु अवयवस्य कर्मविशेषात् संयोगविशेषाच्चावयवावयविनोरपि संयोगं वदंति। संयोगे न च विभागो व्या
ख्यातः। एकतं तु कपटवादिनां क्वचिदवयवावयविनोपि संयोगो यमगमादाह। यन्नेकेति। मूले तदकार्यत्व इति। कार्यत्व इति। कार्यत्वमिह सांप्रा
स्परंपरासाधारणं। तेनैककपालीयपरमाणुसंयुक्तपरकपालारब्धेन तत्परमाणुसंयोगिघटेन व्यभिचारः। तत्संयोगिकार्यत्वादिति। अत्र
संयोगस्य विशेषणत्वं तत्समानकालीनत्वया। प्रकाशेपापार्थिवेत्यादि। ततीयजलद्व्यणुकस्याविनाश्येत्यादि। तेन तदारंभकसंयोगना
शकालोत्पन्नतदीयपरमाणुसंयोगशालिनि न व्यभिचारः। मूले त्र वेत्यादि। अत्र विभागजविभागेपि कर्मानुप्रवेशो द्रष्टव्यः। युगपद्धस्ताभ्या
मवयवविभागापविकर्मभ्यामवयविनि विभागजननात्। अस्त्रापि चात्यापाह। शाखायां कर्म ततः शाखायाः पाणिविभाग पाणीकर्मणा अप
नाभ्यां तत्पाणिविभाग इति। कर्मणो विभागस्य तद्द्विरोधिसंयोगस्य च जननं प्रकृतेप्युक्तं संयोगजेन संयोगेन च क्वचिद्विभागस्यापि नोना
शानंतस्याभावात् भवतु संयोगजत्वे नैवेति न विरोधः संभावनाइत्यभिसंधायाह प्रकाशे अवयविनीत्यादि। अवयवकर्मणो विभागजका
लेवयविनि कर्मोत्पादासंभवात् कश्चित्केवलेनावसंयोगेन कश्चिच्च केवलेनावयविकर्मणा संयोगोत्पाद इत्यर्थः। अवयविकर्मणि

गु॰ शि॰ समेवावयविकर्मोत्पादस्यापनाशात् विभागनाशं व्युत्पादयतां भाष्यकारेणैवाभिधानादाहु। अपि चेति। टीकाकृतां पुनरयमभिप्रायः क
र्मसंयोगजन्यतावछेदकयोरिव प्रमाणसिद्धयोरुभयजन्यतावछेदिकाया अपि जातेः सौत्ताहृस्यतिरस्कारेण विविच्यानुपलंभेन वा धकः।
नवसंयोगद्वयकल्पनयैवोपपत्तौ। जातिभेदे मानाभावः अनंतसंयोगव्यक्तिकल्पनातो लाघवेनैकस्या एव जातेः कल्पनात् विजातीसंयोग
सामग्र्याप्रतिबंधकत्वाच्च न तदानीमेकैकजन्यजातीयसंयोगद्वयोत्पादः। एतेन विभागो व्याख्यातः। मूले विभागं अन्यतरकर्मजत्वादिना सं
योगस्य विभजनं प्रकारोऽत्यंताभावत्वेति। प्रतियोग्यसमानदेशाजन्याभावत्वं रूपस्यात्यंताभावत्वस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे व्याघातस्य पः।
भा।श्रयनाशजन्यरूपादिध्वंसवारणायाजन्येति। व्याघातवारणायात्यंताभावस्यास्य यानिवृत्ति। स्वप्रतियोगीमात्रेति न चेत्यादि। देशः कालस्या
प्युपलक्षकः उपाधित्वात्। संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य संबंधांतरेण प्रतियोगिमति वृत्तेर्व्यभिचाराच्च संयोगस्येत्यादि। यत्कृतो
यथा प्रतियोगिप्रागता व योगिप्रागभावयोर्भिन्नकालावच्छेदेन एकत्र वृत्तौ न विरोधस्तथा प्रतियोग्यत्यंताभावयोरपि भिन्नप्रदेशावच्छेदेना
न्यथासिद्धप्रत्यक्षत्वान्न चैकदा त्वात्यंताभावत्वमानाधिकरण्यमेव तयोर्व्याप्यवृत्तित्वमिति। मूले नातो व्याप्युपादिति। अथवा एप॰
पकत्वेन संयोगस्यापि तथात्वं न हेदेवबाविहदं। प्रकाशेव वह्नित्यादि। अन्नोत्तरशब्दस्य पूर्वपूर्ववदेशाव्यापकत्वे घनसंघट्टजन्यशब्दसंता

नोक्तिमस्यापिआद्यशब्ददेशपर्यंतवृत्तित्वंस्यात्तन्नचैतदंतरेणनिमित्तपवनस्यतावद्दूरव्यापकत्वंसंभवतितदनवच्छिन्नेशब्दाद्युत्पादात्तत्
त्तुदुर्घटंचाप्रमाणकंच।नचोपदर्शितानियमेप्रमाणं।अतएवविंशत्संगुल्यवच्छेदेनेविंशतिप्रयत्नानांचरणशिरोवच्छेदेनसुखदुःखयो
र्युगपदेवोत्पादंवदंतिपरंतुशब्दसुखादीनांनिमित्तसंयोगादिवशादेवप्रवेशनियमः।मूर्त्तेसंयोगस्येत्स्यनिमित्तपवनसंयोगस्येत्यर्थः।
मूर्त्तेआकाशादपदत्यादिविभवत्त्वेनपरमाणुनातेनकर्मणासंयुक्तत्वेनित्यद्रव्यत्वेसतितद्वृत्तिक्रियाभूयस्त्वात्।नचतत्परमाणुसंयुक्तप
रमाणुसंयुक्तपरमाणुवदित्यर्थः।तत्रपरमाणौव्यभिचारवारणायविशेष्यं।यथाश्रुतेद्रव्यमात्रएवपरमाणुकर्मजन्यसंयोगसंभवात्।अ
नादौचसंसारेसर्वेषामेवपरमाणूनांसेतरयावत्परमाणुभिस्तत्तत्कर्मणासंयोगसंभवेनविपक्षत्वानिश्चयात्पक्षसमेयव्यभिचारसंश
यादोषतयानद्बाधकविशेषणतयातद्बाधकविशेषणोपादानेसंदिग्ध्यव्याप्यत्वासिद्धिकत्वात्विभवेनतत्परमाणुकर्मजन्यतत्संयोगवंतः
नित्यत्वेसतिनिष्क्रियत्वात्गोत्वादिवदनेनकर्मजन्यपरमाणुसंयोगाश्रयाःनित्यत्वात्परमाणुवत्।क्रियावत्रूपाद्योग्यत्वात्रूपादिवत्।न
तत्परमाणुसंयोगवंतःततएवतद्देवविभूनिष्ठाःसर्वेतत्परमाणुसंयोगाःतत्परमाणुकर्मजन्याःनित्यमात्रवृत्तित्वेसतितदितरकर्मज
न्यसंयोगत्वात्।निश्चलपरमाणौतुपरमाणुसंयोगवत्।सर्वेविभुपरमाणुसंयोगाःकर्मजाःनित्यमात्रवृत्तिसंयोगत्वात्परमाणुद्वयसंयोग

३१

गु॰ शि॰ वद्दित्यादौ वा तात्पर्यं। आकाशादिकं कालवृत्तिसंयोगवत्। द्रव्यत्वादेः कालयुक्तं वा कालान्यत्वे सति अनन्यवृत्त्यत्वप्रत्यक्षधर्मकालान्यत्वावच्छि
न्नस्य प्रकृष्टस्य साध्यस्य वा व्यापकं मूर्त्तत्वमुपाधिः। अप्रयोजकत्वं च। अप्रयोजकत्वं च। आकाशादिकं न तथा कालान्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वात्। अमू
र्त्तत्वाद्यात्मसामग्रीरहितत्वाच्चेति। अत्र प्रकृष्टस्य कालान्यत्वावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकमद्रव्यत्वमुपाधिः। अंशउभावत्वाच्च न व्याप्य
त्वर्पविशेषणत्वं अप्रयोजकत्वं चा सामग्री व्यावृत्ताकार्यस्यैव व्यावृत्तेः। द्रव्यकार्यतावच्छेदकं वानुगतं द्रव्यत्वं जन्यभावत्वं वा कर्मादिजन्यत्वं
वविशेषविशिष्टं तं कार्यमात्रवृत्तित्वं च संयोगस्यासिद्धमिति। यद्यपि नित्यं सन्देहस्य प्रतिस्तप्यापि आकाशादिकं कालसंयोगनदसमानाधि
करणान्यतरधर्मसमवायित्वादेरिति सामान्यतो दृष्टमङ्क्षु प्रानेकसंयोगतत्त्वं वंधकत्वेने गौरवात् तन्नायथेन्नासिद्धे प्रसिद्धस्य तादृशसामाना
धिकरण्याभावस्य तत्त्वं वंधमेव साधयतीति। तादृशसंयोगतद्भेदान्यतरसाधकान्वयतदिन्नोप्यवेन तद्भेदसिद्धिरित्यपि वदन्ति। अ
त्येसा पुनरित्यादि। एषगतिमत्त्वं परस्परसंयोगजनकगतिमत्त्वं। द्वयोर्यपाचलनयोः परमाण्वोर्मध्ये योऽन्यतरस्य पापरमाण
वाकाशपोर्यपुता अपाश्रयितं पुनेसंयुक्ते आश्रये आश्रितत्वं एकतरस्य द्रव्यस्य स्थानाश्रयेण मन्तरेण संयुक्ते समवेतत्वमिति ६७॰
पावत्। आश्रयत्वं चात्र साक्षात्परंपरासाधारणं। तेनैकेन कपालेन तद्वयवपरंपरयावत्संयुक्तेकपालान्तरे वृत्तत्वं प्रवेतत्वेपि

नव्याप्तिः। एकतरसमवेतावृत्तिसंयोगजनको यस्तदेकतरप्रतियोगिकः संयोगस्तद्वृत्तिसमवेतत्वं वा द्वयमपीदं कुविद्वयोः कुविदेकतरस्याप
कातिसंक्रांतेरदोषत्वे एकतरस्यगतिसत्वंएकतरस्यसमवेतत्वं चेति वपाश्रुतमेव सौधीयः। संयोगानुत्पादेन तत्कारणाविरहादिति। मूले।
शाखावित्यादि। विशेषौ संयोगौ कर्मजन्याजन्यौ। कर्मजन्यस्य संयोगस्य व्यापकं पृथक्गतिमत्वं कर्माजन्यस्य च युताश्रयाश्रितत्वं पृ
थग्वृत्त्यादयोः संयोगवियोगयोर्निवृत्तेसाधनायेति। प्रकाशे अयुतसिद्धिप्रतीहि प्रतीघातात्निरुक्तयुतसिद्धिद्वयव्यतिरेकप्रतीयात प्रसं
गात्युतसिद्धिसामान्यस्य तद्वयाव्यतानूपस्य। स्वाश्रयेति। अपनाते कस्य न भातिस्विकरूपेणाततमनुगमात्। स्वाश्रयासमवायिकार
णासमवायिकारणानाशकत्वासामाश्रयनाशकत्वेन वा तत्तेत्वाद्युवादाश्रयनाशत्वेवतदित्यर्थः। द्रव्ययोरनुत्पन्नसंयोगयोर्विभक्तप्र
त्ययाभावमभिप्रेत्य मूले संयोगविनाशइत्युक्तं। संयोगत्वावच्छिन्नेति। उत्पन्नसंयोगत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ध्वंसस्य सामान्याभावत्वाभ्युप
गमेपि अन्यदीयसंयोगध्वंसस्यान्यत्रासंभवात्। उत्पन्नत्वस्य च तत्तत्कालभेदेन भिन्नतया तदवच्छिन्नाभावानामननुगमाच्चाह। स्वस
मानेत्यादि। तत्समानकालीनत्वं तदनधिकरणकालावच्छिन्नत्वं। मूले सत्याश्रयइति यइतिनाशंकांतरं व्यवच्छिन्नं समवायिकारणके
ति। कारणनाशान्योपलक्षकं। गुणेतिस्वरूपकथनं समवायिकारणस्येति प्रकृताभिप्रायेण परत्वादेरिव संयोगस्यापि असमवा

गु॰ शि॰ पिकारणनाशप्रले कर्मजन्मनत्स्य क्षणद्वयमात्रावस्थायित्वापत्तेः। मूले हत्तनन्तरसंयोगनाशेन स्यादिति विरोधिनं कारणनाशं च विना शा
नुत्पादात्। कर्मणः समानाधिकरणस्य तदानीमभावात् व्यधिकरणस्य च तथात्वेति प्रसंगादित्यर्थः। कारणनाशमाशंक्य निरस्यति। न चे
त्यादिना। यथा समानाधिकरणत्वाविशेषेपि कश्चिदेव धर्मो नाशकः कल्प्यते फलबलात् तथाऽकारणीयत्वाविशेषेपि कश्चिदेव धर्म
नाशकल्प्यते फलबलात्तथाकारणीयत्वाविशेषेपि कश्चिदेव नाशकस्तथात्वे तत एवेत्याभिप्रायिकामाशंकां निरस्यति प्रकारान्तरेण न चेत्यादि
ना। आश्रयेति करणमात्रपरं। कालादिनापि संस्कारनाशोपगमादाह। समानाधिकरणस्येति। क्वचिदसमवायिकारणनाशस्य समा
नाधिकरणत्वेपि नाशत्वेपि तत्तंत्रपरं वहाप्यि तदन्तं ज्ञत्वोपगमे नाशकत्वं संभवत्येव। नियमोपि चाश्रयमात्रगोचर इति विभावनीयं। व्यर्थत्वस्य
स्वमतत्स्यादि। आश्रयेति। आश्रयेति। आश्रयनाशजन्यत्वं सत्त्वादित्यर्थः। कर्मजनितेत्यस्य स्वरूपकथनमात्रं द्योतयन्नाह। विभागजेति।
मूलेत्वाश्रयेति। स्वाश्रयेतदाश्रितपरंपरया परतयांचयः संयोगः कर्मणस्तन्नाशकत्वादित्यर्थः। त्रियो विंशतीत्यादि पूर्वपक्षेपं पथारं
भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य कर्मणोऽनारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वात् शौभयविभागजनकत्वस्वभावविशिष्टः स्यात्तद रम०
विनैव प्रयासं कारणमात्रविभागपूर्वको विभागः स्यात्। न तेन तदुत्पत्तिप्रकारान्तरेण तत्त्वाधनीयमित्याह। तत्रेत्यादि। एवं चैकस्यैव कर्मणः

स्यादृशोभयविभागजनकत्वेकृतवैजात्यसद्भावकल्पनया। सामान्यतस्त्वनारंभकविरोधिविभागजनकत्वेनैवसामंजस्यादित्यभिसंधायाह
न घाचेत्यादि। नेष्यापिकात्वं एवंचेत्यादिनोक्तमेवसाधीयः। एकस्यैवकर्मणस्तादृशोभयविभागजनकत्वेविरोधाभावात्। तादृशैकैवि
भागजनकतावच्छेदकजातिद्वयकल्पने गौरवात् तत्र स्पष्टमाणानामनुमानानाम्प्रयोजकत्वादिति। अनवगतसाध्यसहचारेत्यादिलक्षणाभि
प्रायेण। द्रव्यानारंभकसंयोगविरोधिविभागजनत्वादितितादृशकर्मजन्यसंयोगस्यत्वनाशकत्वाद्विभागेति। विभागजनकत्वात् विभा
गासमवायिकारणत्वात्। आरंभकस्मिवेति केवलं दृष्टांतस्पष्टीकरणाय। अनारंभकसंयोगसद्भ असत्वेपि द्रव्यनिविरहात् तस्यापना
योप्रत्नोपधानाभावः साध्यः तथाचप्रत्यनुमानेऽवयवसंयोगनाशकात्तोत्पन्नावयविकर्मणि न व्यभिचार इत्यविनश्यदवस्थेति। सहका
रीति। वस्तुतोमयपाकपंचितृपालहपसंयोगात् घयानुत्पत्तेरन्वव्यतिरेकतश्च सहकारिविशेषस्यविरहात् संयोगवैजात्यमेवपर
जनौपयिकंअन्यथाकर्मण्येपितद्वकारिविशेषाधीनंविभागविशेषाधीनंविभागविशेषजनकत्वमितिनत्रापिवैजात्यंनस्यात् भा
घ्योक्तादिविशेषस्यापेक्षासंभवातिप्रसक्तेपि परंतुप्रमाणशून्यसुवचत्वकर्मण्यपि। अतः समानाधिकरणस्यैवसावच्छ्यातादृशंच
समवायिकारणंकारणंकार्यद्रव्यमेवतत्रास्तिप्रसक्तेनैवतदसंभवात्। परिशेषेणारंभकसंयोगनाशस्तज्जन्यः कार्यद्रव्यनाशोवा

तादृशा इत्यक्षरतात्पर्यमप्यांमाह। कारणेत्यादिना। कर्मानपेक्षत्वं विना कर्मापेक्षत्वं। कर्मानपेक्ष्यमिति पाठे कर्मणोऽनपेक्षणोपमितत्वर्थः। अंगुलीत
रुविभागादित्यस्यांगुल्यावयवाचयविविभागाधीनजन्यन इत्यादि। चतुर्थविभागे कर्मणः पूर्ववर्त्तित्वेनापेक्षासंभवान्मूले पंचमेति। एकत्रे
त्यादिविशेष्यस्य व्यधिकरणत्वेपि विशेषणस्य समानाधिकरणत्वात्रोपवर्णितस्यापेक्षत्वस्याघात इति भावः। स्वतस्तु कारणाकारण
मात्रविभोगेनैव कारणामात्रविभागेनापि सत्येवावयविनि तदारंभके च संयोगे विभागजनने विरोधाभावात्। न हि नाशापेक्षापांश्मा
णाभावः कर्मत्वनियतवानपेक्षकारणत्वं तत्र तत्र व्यावर्त्तकारेण वास्माभिरुपदर्शितमिति। वेणुदलविभाग इति पाठे वेणुदलयोर्विभा
गस्येत्यर्थः। आकाशेति योग्यदेशोपलक्षणं। यथाऽनारंभकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मणामारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे
दलहृदयविकाश एव। कमलनाशप्रसंगः तत्र यथाविधस्यापि विभागस्य तथात्वेक्षणमात्रं विलंब्यादित्याह। द्रव्यारंभकेत्यादिना। व्याप्तेरयमि
ति। साधारणं। नित्यानामपि यमेवमनित्यानां पुनः क्वचिदिप्यमन्यथात्वन्यामाह। पुनेषुमात्रयेषु समवायपद इति वकृत्वमसावक्षिकत्वादविवक्षि
तं। नित्यानित्ययोरुभयथासंभवं हृपीति। यद्यपि पूर्वोपवर्णितस्य मिथोविभागहेतुक्रियासंबंधस्य नातिप्रसंगसंभावना तथापि यथा राम॰
क्तेशंका। मूलेन त्वियमित्यादि। असमवायसहचारिणा। असमवेतत्वव्याप्ता। इत्थं च यद्यगिति स्वरूपकीर्त्तनमात्रं। परस्परेति द्रव्या।

णां परस्परपरिहारेण एकैकपरित्यागेनाश्रयेषु आश्रयविभागं प्रपञ्च्य तेषु एकपराश्रयादिभिन्नेषु अन्यतराश्रयेषु तेषु मिथः संयुक्तेषु समवा
यः तथा च स्वत्वानाश्रयीभूतमिथः संयुक्तपरंपराश्रयसमवेतत्वमर्थः । यथा आप्यस्य द्व्यणुकस्य स्वत्वानाश्रये पार्थिवपरमाणौ संयुक्ते आ
प्यपरमाणौ पार्थिवद्व्यणुकस्य स्वत्वानाश्रये आप्यपरमाणौ संयुक्ते पार्थिवपरमाणौ संयुक्ते पार्थिवपरमाणौ समवेतत्वमिति । घटीयपरमा
णवादेरपि परंपरया घटाश्रयत्वान्नातिप्रसंगः नित्यानित्ययोरेकतरस्यानित्यत्वे सति तत्समवेतत्वे तत्संयुक्तसमवेतद्रव्यत्वमन्यतरस्य ।
इदं पुनरिहावधेयं । यदेतयोरपि न सर्वत्र प्राप्यत्वं नित्यानां तु द्वयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्यतरस्य । इदं पुनरिहावधेयं । यदेतयोरपि न सर्वत्र प्राप्य
त्वं नित्यानां तु द्वयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वं व्यापकं सर्वसाधारणं । द्वयोः परंपरासमवेतत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वं तच्चैतद्योग्यता
मूर्तत्वमिति यावत् । असमवेतत्वं साक्षात्परंपरासाधारणसमवेतत्वव्यतिरेकः । प्रकाशे प्रत्यासत्त्येति । प्रत्यासत्तित्वं समवायेन । प्रत्यासत्त्वं वदे
धात्तत्समवायित्वात्तत्समवेतत्वाच्चातस्यैकतरसमवायिनः समवायेन यत्प्रत्यासन्नं तत्समवायितत्समवेतं वा तत्समवेतत्वम
न्यतरस्यान्यतरसमवायिनः । यत्समवायेन प्रत्यासन्नं तत्समवेतत्वमपरस्य । एकैककपालसमवायिनः समवायेनाप्रत्यासन्नकपालांतरे घ
टस्य समवेतत्वेपि घटसमवायिसामान्यस्य समवायेनाप्रत्यासन्नैककपालस्य समवेतत्वं नास्तीति प्रसंगः । परमाणोः समवायेन प्रत्यासन्नं

तत्समवेतमेवतमेवप्रसिद्धमितितन्द्व्यणुकयोरप्रसंगः द्व्यणुकस्यत्रसरेणुसमवाय्यसमवेतपरमाणुसमवेतत्वात्त्रसरेणोश्चतद्व्यणुकसमवाय्य
समवेतद्व्यणुकांतरसमवेतत्वात्साधारणानुपाभिधानंसमवायित्वंपूर्ववत्। मूलेऽप्राप्तयोः संबंधशून्ययोर्विद्यमानताएकक्षणोवर्त्ति
मानत्वंतेनप्राक्समवायिनः समवायिनाक्षणेऽचकार्यस्यसत्वेप्यदोषः परस्परंप्राप्तिप्रागभाववत्वंवाविवक्षितं। प्रकाशेनस्पति। नतिष्ठती
त्यर्थः। मूलेतुलतउत्तरविभागिति। उत्पन्नमात्रस्यैवावयवविभागस्यावयवसंयोगनाशकालत्वएवंनाशात्तस्यैवंचापेक्षणीयासंयत्तेनतर
कालत्वंवासत्ताद्रव्यमवाकाशविभागोनस्यादितसादित्यर्थः। अत्रविभागेपदयारंभकाल्लारंभकसंयोगविरोधिमूर्त्तवृत्तिविभागद्वयजननेनवि
रोधस्तद्वाविकाशमात्रएवकमत्वनाशापत्तिरित्यर्थः। तस्मादिति। तथाचारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकस्यैककर्मणः आरंभकसंयो
गविरोधिविभागजनकत्वंविहन्यतेनत्वारंभकोयः संयोगस्तद्विरोधिविभागजनकस्य। तेनांशुतंतुसंयोगस्यपटानारंभकत्वेपिनक्षति
रितिमंतव्यं। यत्पुनरंशुतंतुसंयोगस्यापिपटनिमित्तकारणत्वंद्रव्यानारंभकत्वस्यत्रचकारणत्वमात्रस्याभावोविवक्षितोनत्वसमवायिका
रणत्वस्यैवेत्यर्थः। तदसत्। तंतुतुरीयसंयोगविरोधिनंविभागंजनयतएवकर्मणोऽनारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वंनपुनरना राम॰
रंभकसंयोगस्यविरोधिनंविभागंजनयतइत्यत्रकिंनियामकंकिंच। अंशुतंतुविभागेनकारणविभागमुद्भयाद्विभागोजनयितव्यःका

रणमात्रविभागमुद्दयावानाद्यः। तंतोरेव तपाविभागसंभवात्। नद्वितीयः। अंशोः पठाकारणत्वात्। कारणानोपगमेपिसमवायिकारण
त्वविरहात्। समवायिकारणमात्रवृत्तेरेवविभागस्यकारणविभागजनकत्वात्। अन्यथातुरीयतंतोर्दंडकपालयोश्चविभागात्तंतुकपा
लयोरेवापिकारणमात्रवृत्तेरेववविभागस्यकारणविभागजनकत्वात्। अन्यथातुरीयतंतोर्दंडकपालयोश्चविभागात्तंतुकपालयोरेवाका
शादिदेशविभागप्रसंगात्। शक्यतेचात्रापिकारणविभागस्यत्वेद्रव्यापेक्षणीयोद्दिग्विशेषोवकुमतआहअपचेति॥ ॥इतिश्रीमथुरा
पूर्वशिरोमणिविरचितोगुणशिरोमणिः समाप्तम् शुभमस्तु॥ ॥श्रीमद्विश्कृतमूलांकवंशवारिधिसंभवः। जयतिश्रीकलाम्नवक
त्वावानस्मुरेश्वरः १ पद्मदेशासुरेशंभोः पुत्त्रमेतद्लेखयत्। कान्यकुब्जान्वयमणिः कलाधरकवीश्वरः २ ॥ ॥

राम०

४१

88/2(d)

इति

॥ गुणशिरोमणिलिखितोयं॥

माधवाचार्यप्रणीत॰

88/2(d)

४१